

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Inge Arends, Margo Brouns, Christine Delhay, Marysa Demoor, Christien Franken, Margriet Kraamwinkel, Irene Meijer, Evelien Tonkens, Wies Weijts

Redactieraad

Arina Angerman, Liesbeth Bervoets, Rosemarie Buikema, Janny Diercx, Freda Dröes, Joke J. Hermesen, Alkeline van Lenning, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Sawitri Saharso, Marion den Uyl, Agnes Verbiest, Monique Volman

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Vrolikstraat 249 III, 1091 VA Amsterdam

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in achtvoud — print op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel — opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (024) 322 17 00; fax (024) 323 54 93

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 64,50. Voor studenten en anderen met een minimuminkomen geldt een gereduceerd tarief van f 49,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 84,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Inhoud

347 Redactioneel

Artikelen

- 350 Genderscripts in technologie. Noodlot of uitdaging?
Nelly Oudshoorn
- 368 Veranderingen in de beroepenstructuur en de beroepsuitoefening.
Een uitdaging voor emancipatie in het onderwijs
Elly de Bruijn en Monique Volman
- 386 Van de straat naar de staat. De rol van vrouwenstudies in de coalitie
van feministen en de overheid rond fysiek en seksueel geweld
Marianne Grünell

Discussiedossier

- 403 Analyseren of mystificeren? Een reactie op Karin Sanders' 'De
operationalisering van normatieve context'
Edith Kuiper en Susan van Velzen

Recensies

- 413 'And the mirror cracked. A study of rhetoric in feminist cinema' van
Anneke Smelik *Mieke van Schermbeek*
- 415 'Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig. Hella Haasse, Nel
Noordzij, Aya Zikken, Andreas Burnier' van Petra Veeger *Riet Paasman*
- 417 'Veel te veel geluk verwacht. Schrijfsters in Vlaanderen 1' onder
redactie van Lisette Keustermans en Brigitte Raskin *Ria van den Brandt*
- 419 'Strategieën in vrouwenlevens' (themanummer *De Gids*) en
'De vrouwelijke blik' (themanummer *Dietsche Warande & Belfort*)
Rosemarie Buikema
- 423 'Oorsprong en einder. Cultuurkritische overwegingen vanuit
vrouwenstudies theologie' van Catharina J.M. Halkes, en 'God
opnieuw gedacht. Verantwoordelijkheid voor de schepping in
feministisch perspectief. Theologische essays voor Catharina Halkes'
onder redactie van Johanna Jäger-Sommer *Ria van den Brandt*
- 426 'Bescherming van het moederschap. Onderzoek naar de regelgeving
inzake zwangerschap, bevalling en arbeid' van Mies Monster
Margriet Kraamwinkel
- 428 'Neither man nor beast. Feminism and the defense of animals' van
Carol J. Adams, en 'Feminism, animals and science. The naming of the
shrew' van Lynda Birke *Barbara Noske*

432	Vrouwenstudies en beleid. 'Beeldvorming in beleid. Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid' van M. Mossink en T. Nederland, 'Emancipatie-effectrapportage: theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages' van Mieke Verloo en Conny Roggeband, en 'Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers' van Alkeline van Lenning, Margo Brouns en Jeanne de Bruijn <i>Petra Schreurs</i>
437	IIAV-inventarisatie vrouwenstudies
448	Summaries
450	Gegevens van de auteurs
451	Register 1996

Redactioneel

Vrouwenstudies staan op een kruispunt, zo zijn recente ontwikkelingen kort samen te vatten. Er worden nieuwe leerstoelen ingesteld, onder meer voor Vrouwenhulpverlening en voor Gender en technologie (zie de oratie van Nelly Oudshoorn in dit tijdschrift), er ontstaan nieuwe centra voor vrouwenstudies (Universiteit Maastricht) en er zijn diverse plannen voor grootschalig onderzoek. Tegelijkertijd maken we ons zorgen over de tanende belangstelling onder studenten voor het vrouwenstudiesonderwijs, het einde van de wveo binnen nwo en de mogelijke gevolgen van de MUB (Modernisering van de Universitaire Bestuursstructuur) voor het voortbestaan van vrouwenstudies. Nieuwe tijden, nieuwe uitdagingen.

Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is geen uitzondering; ook wij hebben onze eigen uitdaging. We willen graag het abonneebestand uitbreiden, en hebben in dat kader nieuwe plannen met ons tijdschrift. Al enige jaren streeft de redactie naar een breder lezerspubliek van academisch geschoolde vrouwen, feministen. We willen een wetenschappelijk tijdschrift zijn voor onderzoekers, maar ook voor professionals die werken met de inzichten uit vrouwenstudies. Soms lukt dat vrij aardig – zoals in het voorliggende nummer – soms wat minder. Dit is een van de redenen om ons op de vorm en inhoud van het tijdschrift te bezinnen. Samen met de redactie- en adviesraad hebben we ons afgelopen zomer onder meer afgevraagd of de titel van het tijdschrift niet eens herzien moet worden. ‘Vrouwenstudies’ was altijd al een onduidelijke benaming: alsof alleen vrouwen en niet sekse of gender ons object waren. Daar komt bij dat in het vakgebied, mede onder invloed van internationale ontwikkelingen, het begrip gender steeds meer centraal komt te staan. *Tijdschrift voor Genderstudies* of: *Tijdschrift voor Vrouwen- en Genderstudies* zou wellicht een betere (onder)titel zijn. Voor een dergelijke verandering is nog een tweede argument, namelijk dat het meer aansluit bij de belangstelling van ‘nieuwkomers’, zoals studenten. Het voorstel dat in de vergadering van redactie, redactieraad en adviesraad het meeste steun kreeg was een minder tijdsgevoelige titel (vergelijk ‘Hypathia’) met gender- en eventueel vrouwenstudies in de ondertitel. Laat ons vooral weten hoe u – geachte lezer – hierover denkt. Wij houden u op de hoogte.

Zoals gezegd is de wveo (Werkgemeenschap Emancipatie-onderzoek en Vrouwenstudies), het gremium voor vrouwenstudies binnen nwo, in haar laatste fase beland. De afgelopen vijf jaar heeft de wveo vooral tot taak gehad opzetsubsidies te verstrekken aan nieuwe jonge onderzoekers en aandachtsgebieden in te stellen en te ondersteunen. De aandachtsgebieden zijn destijds ingesteld om theorievorming en voortgaande verankering in de reguliere geldstromen te stimuleren. De drie aandachtsgebieden zijn: ‘de (re)productie van gender in tekst’ (overwegend letteren); ‘tijdsallocatie en sekse’ (sociale

wetenschappen en economie), en 'gender en zorg' (sociale wetenschappen). Deze onderzoeksprogramma's zijn nu (bijna) afgerond en geëvalueerd, en wat betreft de wetenschappelijke *output* positief beoordeeld. Het zou interessant zijn om de resultaten nader te bekijken in het licht van de oorspronkelijke wetenschappelijke ambities ten aanzien van theorievorming over gender, interdisciplinaire samenwerking en integratie in de monodisciplines. Helaas gaan de evaluaties meestal niet zo ver, en beperken ze zich tot de kwantificeerbare opbrengst. Wellicht bevindt zich onder u – dames lezers – iemand met een heldere opinie over deze kwestie. Aarzel niet opiniebijdragen in te sturen.

De redactie is van oordeel dat de aloude dubbelstrategie gehandhaafd zou moeten blijven: integratie in de disciplines met behoud van een eigen herkenbare inhoud en institutionele structuur. Wij hechten absoluut geen geloof aan de idee van een stimulerende en solidariserende werking van de marginaliteit. Kathy Davis heeft onlangs in een artikel in het tijdschrift *Lover* de strijd aangebonden met geprofessionaliseerde vrouwenstudies. Zij stelt dat 'overleven aan het vrouwenstudiesfront' bijna ondoenlijk is. Animositeit is er scherping en inslag, als gevolg van de professionalisering van vrouwenstudies. Toen vrouwenstudies nog een marginale aangelegenheid was, net zoals nu nog in de Verenigde Staten het geval is, toen waren er nog solidariteit en echte samenwerking, aldus Davis. De professionalisering maakt van feministische vrouwen echter vervelende jaloerse haaibaaier. Terug dus naar de marge, waar het leven zo niet goed, dan toch wel een stuk beter is, zo stelt zij.

Het is zinvol dat Davis onze 'genderblik' weer eens op onszelf richt: hoe gaan we in vrouwenstudies eigenlijk met elkaar om en wat heeft dat met sekse en feminisme te maken? Naar onze stellige indruk zijn meningsverschillen heel gewoon in de wetenschappen, meer nog: verschil van inzicht is wel eens 'het hartebloed' van de wetenschappen genoemd. Het vakgebied vrouwenstudies heeft echter enkele specifieke kenmerken die af en toe tot problemen kunnen leiden: het vakgebied is nog steeds relatief jong, het is niet onomstreden en mede daarom in verhoogde mate zichtbaar. In vrij korte tijd is het vak sterk gegroeid en zijn aan de verschillende universiteiten leerstoelen ingesteld. Mede door deze snelle groei ontbreekt het soms aan een heldere taakafbakening tussen hoogleraren, UHD's, UD's en overige medewerkers. De verhoogde zichtbaarheid, het gemis aan nieuwe posities waarop jong talent kan doorgroeien, en de niet onomstreden wetenschappelijke miserie van het vak leiden ertoe dat de meesten, in het bijzonder de hoogleraren, strategisch (moeten) opereren. Soms gaat dat samen op, soms niet. Individueel presteren is in ieder geval belangrijk. Het is een algemeen gegeven binnen de wetenschappen dat directe collega's altijd ook de directe concurrenten zijn. Wellicht speelt sekse wel een (beperkte) rol in de omgang met autoriteit en de wijze waarop conflicten worden uitgespeeld. Dergelijke problemen los je echter niet op door weer naar de marge te gaan. Het kan natuurlijk zijn dat je er om goede inhoudelijke redenen helaas in belandt, omdat je anders bij-

voorbeeld te veel concessies moet doen, maar om de marge nu als ideaal af te schilderen... Met voldoende mensen en middelen is het toch wel even prettiger en effectiever werken dan met een gebrek daaraan.

Wat biedt dit nummer? Door de verscheidenheid van de artikelen kunnen vele lezersgroepen iets van hun gading vinden: een oratie, een reflectie op een centrale kwestie in de vrouwenbeweging (seksueel geweld), nieuwe ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in het onderwijs, en een voortzetting in een wetenschappelijk debat.

349

Om te beginnen de reeds genoemde oratie van Nelly Oudshoorn, die zij op 12 september heeft uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van de leerstoel Gender en technologie aan de Universiteit Twente. Oudshoorn brengt een historisch en thematisch overzicht van benaderingen van gender en technologie, en beargumenteert waarom genderscripts in de technologie geen noodlot maar uitdaging zijn.

De Bruijn en Volman bespreken recente veranderingen in het beroepsonderwijs: in de technische beroepen worden communicatieve vaardigheden steeds belangrijker en in de dienstverlenende beroepen is sprake van een voortschrijdende technologisering. In hoeverre worden deze ontwikkelingen meegenomen in het onderwijs en wordt het potentieel emancipatorische karakter van de veranderingen waargemaakt?

Marianne Grünell analyseert hoe het succes van de feministische beweging op het gebied van seksueel geweld mogelijk was: hoe kon een feministisch probleem zo effectief van de straat naar de staat gaan? Welke rol speelt kennisontwikkeling in vrouwenstudies daarbij?

Tot slot in het discussiedossier het vervolg over de rationele-keuzetheorie. Nadat in het vorige nummer een socioloog en een psycholoog hebben gereageerd op de thesen van de rationele-keuzetheorie, is het nu de beurt aan de economie. De theorie blijkt, zo stellen de auteurs, niet alleen geen – gepretendeerde – brug te slaan tussen sociologie en economie, het maakt ook een slecht gebruik van inzichten uit de economische wetenschappen. Kuiper en Van Velzen formuleren een alternatieve benadering, geïnspireerd op recente ontwikkelingen in de feministische economie.

*Genderscripts in technologie. Noodlot of uitdaging?*¹

In our culture, to be in command of the very latest technology signifies being involved in directing the future and so it is a highly valued and mythologized activity (Wajcman 1991)

Oraties hebben een bepaald script, dat niet alleen het handelen van de net benoemde hoogleraar vastlegt, maar ook dat van de toehoorders: u wordt geacht te luisteren en geen vragen te stellen. Hiermee wordt de actieve rol in dit gebeuren gedelegeerd naar de spreker en de passieve rol naar het publiek. Het script legt ook verantwoordelijkheden vast: ik heb de verantwoordelijkheid om u drie kwartier te boeien met mijn betoog, u heeft de verantwoordelijkheid om aandachtig naar mij te luisteren en niet te veel te hoesten of fluis-terend commentaar uit te wisselen met uw buurvrouw of buurman.

Net als een oratie hebben ook technologieën een bepaald script. Zo laten techniek sociologen zien dat apparaten dusdanig worden ontworpen dat ze een bepaald schema van handelingen, taken en verantwoordelijkheden voorschrijven en delegeren aan de gebruikers. Dit script ontstaat doordat ontwerpers (impliciet of expliciet) heel specifieke beelden hanteren van de motieven, voorkeuren en competenties van de beoogde gebruiker. Het resultaat hiervan is dat er een bepaald type gebruiker, een bepaald type handelingen en specifieke afhankelijkheidsrelaties tussen mensen en dingen worden 'ingebouwd' in het ontwerp van een technologie (Akrich 1992, Woolgar 1992).

Als je op deze manier naar technologie kijkt, dan kunnen apparaten ons veel vertellen over hoe er in een bepaalde tijd en cultuur wordt gedacht over taken, verantwoordelijkheden en onderlinge relaties tussen mensen. Door de scripts van apparaten te ontcijferen kunnen we bijvoorbeeld te weten komen welke rollen, verantwoordelijkheden en competenties er op een bepaald moment worden toegekend aan vrouwen en mannen. Zo laat de vormgeving van veel fabrieksmachines zien dat deze apparaten zijn afgesteld op de gemiddelde lengte en kracht van mannen, waardoor het veel vrouwen onmogelijk wordt gemaakt om met deze machines te werken (Hofmann 1996).

1. Inaugurele rede, uitgesproken op 12 september 1996 aan de Universiteit Twente, ter aanvaarding van het ambt van hoogleraar Gender en technologie. De redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* heeft deze tekst in overleg met de auteur ingekort. De volledige tekst is uitgegeven door de Universiteit Twente. Met dank aan Ellen van Oost, Bernike Pasveer en Rob Vrakking voor het stimulerende commentaar op eerdere versies van deze oratie.

Scheerapparaten zijn – in tegenstelling tot veel ladyshaves – zodanig ontworpen dat ze met een schroevendraaier opengemaakt kunnen worden, waardoor mannen de mogelijkheid wordt geboden het apparaat niet alleen te gebruiken maar ook te repareren (Cockburn 1985, Van Oost 1995:299).

Uit onderzoek van feministische techniekhistorici en technieksociologen blijkt dat technologische praktijken veelal worden gekenmerkt door een gendergecodeerde distributie van rollen, handelingen en competenties. Mannelijkheid en technologie zijn zelfs zo met elkaar verweven geraakt dat technologische competentie deel is gaan uitmaken van de mannelijke identiteit. En omgekeerd is er een specifiek idee van mannelijkheid centraal komen te staan in wat wij onder technologie verstaan. In dit proces is technologie een activiteit geworden waarin zaken als status, beheersing, het verleggen van grenzen en het compleet kunnen opgaan in de wereld van de dingen, waarden en gedragspatronen die in onze cultuur een mannelijke connotatie hebben, overheersen (Pacey 1983). De Australische technieksocioloog Judy Wajcman spreekt daarom over technologie als mannelijke cultuur (Wajcman 1991:8). In deze cultuur lijkt geen plaats voor vrouwen: zij zijn gedefinieerd als passieve buitenstaanders, als de technologisch incompetente sekse. Of, zoals de Amerikaanse historicus Jan Zimmerman (1986) dit heeft omschreven: 'Technologie is alles wat vrouwen niet doen.'

351

Op welke manier kunnen we het beeld van technologie als mannelijke cultuur doorbreken? In het debat dat hierover de laatste jaren heeft plaatsgevonden zijn twee visies op verandering te onderscheiden. In de eerste visie wordt de oplossing voor het probleem gezocht bij meisjes. Het mannelijk karakter van technologie wordt toegeschreven aan een verschil in socialisatie tussen jongens en meisjes. In deze visie kun je de mannelijke cultuur van de technologie doorbreken door meisjes te stimuleren techniek te kiezen. De attitudeverandering van meisjes is bijvoorbeeld een belangrijk element in de 'Kies exact'-campagne en de voorlichtingsdagen voor meisjes op technische universiteiten (de zogenaamde *Thea-dagen*).

In de tweede visie, die eind jaren tachtig met name in vrouwenstudies is ontwikkeld, wordt de verandering gezocht bij de technologie. De oververtegenwoordiging van mannen in de technologie wordt hier toegeschreven aan een historisch proces van actieve uitsluiting van vrouwen, waar de technologie zelf een belangrijke bijdrage aan heeft geleverd (Wajcman 1991:35). Zo heeft de introductie van de zetmachine en de computer bijvoorbeeld geleid tot een verslechtering van de positie van vrouwen in technische beroepen (Van Oost 1994; Cockburn 1983, 1985).

In deze rede wil ik mij aansluiten bij de tweede visie. Zoals de Emancipatieraad zo mooi heeft gesteld: we moeten het hebben over het Mysterie van de Technologie en niet over het Mysterie van Thea. Technologie is echter niet alleen in het geding als het gaat om kwesties van participatie van vrouwen in

technologie. Technologie speelt ook een belangrijke rol in het bevestigen, versterken, normeren en veranderen van verschillen tussen mensen, tussen vrouwen en mannen. Zo kunnen apparaten een rol spelen in het toekennen van verschillende competenties en verantwoordelijkheden aan vrouwen en mannen, aan het versterken van verschillen tussen vrouwen- en mannenwerk, aan het normeren van vrouwelijk en mannelijk gedrag en aan het creëren van barrières in toegankelijkheid van een technologie. Als in apparaten een bepaalde visie op verschillen tussen vrouwen/vrouwelijkheid en mannen/mannelijkheid is ingebouwd, noemen we dit het *genderscript* van een technologie. Een *genderscript* is een gematerialiseerde definitie van gender (Van Oost 1995:303). Niet alleen de fabrieksmachines en de scheerapparaten zijn voorbeelden van technische apparaten met een *genderscript*. Het begrip gender wordt in vrouwenstudies gebruikt om aan te geven dat het ordenen van de wereld om ons heen in vrouwelijk en mannelijk geen neutrale, onschuldige activiteit is. Gender kun je het best omschrijven als het maatschappelijk en symbolisch ordeningsprincipe, waarbij aan het mannelijke vaak meer belang, status en macht wordt toegekend dan aan het vrouwelijke. Als we vanuit deze visie op gender naar technologie kijken, blijkt dat technologie vaak een rol speelt in het bestendigen van ongelijke machtsrelaties tussen vrouwen en mannen. Veel onderzoek naar de relatie tussen gender en technologie laat zien, dat zelfs bij technologieën waarbij verwacht werd dat ze bestaande maatschappelijke ongelijkheden zouden doorbreken, er uiteindelijk weinig veranderde in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Zo heeft de introductie van nieuwe huishoudelijke apparaten de verdeling van huishoudelijke taken tussen mannen en vrouwen, evenals de tijd die vrouwen aan het huishouden besteden, niet drastisch veranderd (Schwartz Cowan 1983).

Dit betekent echter niet dat technologie intrinsiek verbonden is met machtsongelijkheid. Het is daarom belangrijk een onderscheid te maken tussen *genderscripts* die machtsongelijkheid impliceren en *genderscripts* die misschien wel verschil maken maar de asymmetrie in het toekennen van macht, competenties en verantwoordelijkheden aan vrouwen en mannen doorbreken.

Mijn pleidooi om technologie centraal te stellen kan ik nu meer toespitsen. Ik wil naar technologie kijken vanuit de vraag hoe machtsongelijke *genderscripts* herschreven kunnen worden. In het vervolg van mijn betoog zal ik argumenteren dat er in de technologie wel degelijk ruimte is om *genderscripts* te schrijven waarin vrouwen niet automatisch tot technologisch incompetent mens worden gemaakt en waarin mensen en dingen niet langer worden vastgepinde op wat typisch mannelijk of vrouwelijk is. Hierbij wil ik het niet alleen hebben over *genderscripts* in apparaten – de *scriptbenadering* zoals die in de techniek sociologie gebruikelijk is en die ik al eerder noemde – maar wil ik ook kijken naar de manier waarop genderdefinities

gematerialiseerd zijn in de organisatiestructuur van een technologische praktijk, in de organisatie van disciplines en in materialen.

DE MAAKBAARHEID VAN TECHNOLOGIE

Mijn inzet om met deze leeropdracht perspectieven op verandering van traditionele genderscripts te ontwikkelen heeft theoretische consequenties voor de manier waarop ik technologie conceptualiseer. Ik heb in mijn betoog tot nu toe het begrip *script* een centrale rol gegeven. Niet alleen omdat ik dit een mooie manier vind om over technologie te schrijven, maar ook omdat het me een bruikbare heuristiek levert om gender en technologie te zien als in principe open voor praktijken en interpretaties die aan het machtsongelijke genderschema ontsnappen (Hofmann 1996:32). Met het gebruik van het begrip *script* leg ik het lot van de technologie niet in handen van 'de natuur' of 'het toeval', maar in handen van mensen: de ontwerpers, de producenten en de gebruikers.

353

Hiermee plaats ik mezelf in de *constructivistische traditie* in technologie-studies. Deze traditie verhoudt zich kritisch tot de standaardvisie op technologie, waarin technologie wordt gezien als een onontkoombaar, automatisch verlopend proces dat logisch voortvloeit uit de huidige stand van kennis of de slimme ontdekking van een technoloog. 'Als de structuur van het atoom eenmaal bekend is leidt dit vanzelf tot het ontdekken van de bom', aldus de standaardvisie op hoe technologie werkt. In deze visie staat de richting waarin technologie zich ontwikkelt buiten onze invloed.

Tegenover dit technologisch determinisme stellen constructivisten de visie dat technologie onlosmakelijk verbonden is met de maatschappelijke context waarin deze ontwikkeld is, sterker nog, zij is het produkt hiervan. Constructivisten benadrukken dat er altijd andere technologische opties mogelijk zijn dan degene die er uiteindelijk ontstaan zijn. Met behulp van techniekgeschiedenis laten constructivisten zien dat van technologieën waarvan het nu voor ons vanzelfsprekend is dat ze die ene vorm hebben (de fiets ziet er nu eenmaal zo uit zoals die nu is), er meerdere varianten hebben bestaan waarvan er één is geselecteerd voor verdere ontwikkeling (Bijker 1995; Cockburn 1983). De verschillende varianten worden in de technieksociologie technologische trajecten genoemd. De selectie van een van de vele trajecten in technologieontwikkeling wordt gezien als het resultaat van onderhandelingen tussen sociale groepen en individuen, die – afhankelijk van hun positie – meer of minder invloed kunnen uitoefenen op de keuze welk traject het meest geschikt is om verder te ontwikkelen.

De dynamiek van technologie wordt niet alleen bepaald door sociale groepen. Ook materialen en instituties spelen een rol in het afbakenen van wat wel en niet mogelijk is. De hardheid van de technologie moet gezien worden als het resultaat van een lange traditie van interacties tussen instituties, mate-

rialen, apparaten en mensen, waardoor er een gevestigde praktijk ontstaat waarin bepaalde trajecten makkelijker gerealiseerd kunnen worden dan andere. In technologiестudies wordt hiervoor de term socio-technische regimes gebruikt (Nelson en Winter 1982; Rip en Van den Belt 1991). Om veranderingperspectieven te kunnen ontwikkelen is het noodzakelijk om, zoals Donna Haraway het stelt, de zwakke plekken in deze regimes op te sporen (Haraway 1985).

354

DE MAAKBAARHEID VAN GENDER

Naast het begrip script speelt het begrip gender een belangrijke rol in mijn betoog. Onder invloed van het constructivistische denken wordt gender tegenwoordig gezien als iets wat mensen doen in plaats van iets wat mensen van nature zijn. Mensen stemmen hun gedrag af op de normen die er in een cultuur bestaan over wat het inhoudt een man of een vrouw te zijn. Het voldoen aan deze normen (of de dwang je te verantwoorden als je ervan afwijkt) wordt wel 'doing gender' genoemd (Butler 1990; Everts 1993:27; Gill en Grint 1995). Het gebruik van bepaalde technologieën of de keuze voor een techniekstudie kan ook gezien worden als 'doing gender'. Dat meisjes in Nederland nog steeds niet massaal voor een technische studie kiezen, kan begrepen worden als een bewuste of onbewuste afkeer van technologie vanwege de implicaties voor hun vrouwelijke identiteit: een meisje dat techniek kiest wordt niet als 'echte vrouw' gezien (Wajcman 1991).

Mijn keuze voor een constructivistische visie op gender maakt het mogelijk om ook technologie op de onderzoeksagenda te zetten. Als je ervan uitgaat dat mannelijkheid en vrouwelijkheid niet van nature gegeven zijn, kun je onderzoeken hoe deze categorieën worden geconstrueerd en welke rol technologie daarbij speelt, bijvoorbeeld in de constructie van gender-identiteiten. Hierbij gaat het uitdrukkelijk niet alleen om betekenissen van vrouwelijkheid, maar ook om betekenissen van mannelijkheid. Zowel in vrouwenstudies als in beleidskringen is er lange tijd alleen gekeken naar vrouwen en vrouwelijkheid. Hierdoor is het beeld ontstaan dat vrouwen meer 'gegendered' zijn dan mannen. Mannen zijn de niet-gemarkeerde sekse, waardoor activiteiten van mannen en betekenissen van mannelijkheid als ogenschijnlijk neutraal verschijnen (Acker 1990; Oldenziel 1992). Dit is met name een probleem als het om relaties tussen gender en technologie gaat. Door mannen en mannelijkheid niet in de analyse te betrekken wordt de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de technologie alleen aan vrouwen toegeschreven. Het gaat dan alleen nog over de achterstand van vrouwen. Zonder een analyse van mannelijkheid blijft het beeld van de technologie als 'een cultuur zonder cultuur' bestaan (Traweek 1988).

Gender heeft echter niet alleen betrekking op mensen, maar ook op organisa-

ties, sociale relaties en dingen. De Amerikaanse filosofe Sandra Harding onderscheidt dan ook naast gender-identiteit, het individuele niveau waarop gender werkzaam is, nog twee andere niveaus: het structurele en het symbolische niveau. Op structureel niveau gaat het om genderpatronen in arbeidsdeling, die ontstaan door maatschappelijke activiteiten op een bepaalde manier te organiseren. Op symbolisch niveau gaat het om het gebruik van gendermetaforen voor allerlei verschijnselen om ons heen (van orkanen tot hormonen en apparaten) waarbij mannelijkheid en vrouwelijkheid vaak worden gekoppeld aan andere dichotomieën zoals cultuur/natuur en actief/pasief (Harding 1986). Technologie is werkzaam op al deze niveaus.

Hierbij gaat het uitdrukkelijk niet alleen om symbolische constructies van gender. Het nieuwe inzicht dat gender- en technologiestudies opleveren is dat het ook expliciet om materiële constructies gaat. Zo heeft de introductie van in-vitro-fertilisatietechnieken en gentechnologie nieuwe betekenissen van moederschap met zich meegebracht, zoals 'biologische moeder' en 'genetische moeder', en brengt de introductie van de botdichtheidsmeter een definiëring van het vrouwelijk lichaam in termen van 'broze botten' met zich mee (Kirejczyk 1993; Van Dijck 1995; Van Wingerden 1996).

In het voorgaande heb ik het over twee onderzoekstradities gehad: technologiestudies en vrouwenstudies. Dit is geen toeval. Het onderzoek naar gender- en technologierelaties is het resultaat van een inhoudelijke kruisbestuiving van deze onderling verwante, maar toch verschillende, onderzoeksterreinen. Terwijl in technologiestudies de visie dat technologische objecten een intrinsieke, context-onafhankelijke betekenis hebben, is ingeruild voor de opvatting dat de vorm van artefacten tot stand komt in een proces van sociale en materiële interacties, heeft vrouwenstudies een vergelijkbare paradigmatische verschuiving doorgemaakt in het denken over gender. Het geheel levert een boeiende onderzoeksagenda op die kort kan worden samengevat als de studie van de *co-constructie van gender en technologie*, een proces waar gender en technologie in relatie tot elkaar vorm en inhoud krijgen. De inzet van dit onderzoek is de machtswerking van technologie aan de orde te stellen door te analyseren wiens perspectief en wiens norm als standaard worden ingebouwd in het ontwerp van een technologie, wie er wordt uitgesloten en voor wie er onzichtbare barrières worden gecreëerd.

DE *STRONG-SISTER*-STRATEGIE: GEBRUIKERS ALS COPRODUCENTEN VAN TECHNOLOGIE

Hoe kunnen we nu perspectieven op verandering van machtsongelijke genderscripts ontwikkelen? Het genderscript waarin alleen aan mannen technologische competentie wordt toegekend is een dominant script in technologie. In de loop van de geschiedenis zijn ontwerpen, materialen, apparaten, orga-

nisaties, gebouwen en mensen zodanig met elkaar verweven geraakt dat technologie een mannenwereld is geworden. Voor het herschrijven van het script 'man = actief = technische expert' en 'vrouw = passief = technische leek' wil ik drie stappen onderscheiden: een conceptuele stap, een analysestap en een interventiestap. De eerste stap is al door andere onderzoekers gezet; aan de tweede en de derde stap wil ik met mijn leeropdracht een bijdrage leveren.

356 *De conceptuele stap: herdefiniëren van wat telt als technologie en wie de belangrijkste actoren zijn*

De eerste twee strategieën voor het herzien van het dominante script ontleen ik aan het werk van *feministische techniekhistorici* in de jaren zeventig. De eerste strategie is te onderzoeken of er in de geschiedenis van de technologie werkelijk geen vrouwen te vinden zijn die een actieve bijdrage hebben geleverd aan technologieontwikkeling. Als we bij de geschiedenis te rade te gaan blijkt dat vrouwen een rol hebben gespeeld in het ontwerpen van apparaten zoals de computer, de kleine elektrische motor en de naaimachine. De tweede strategie bestaat uit het herdefiniëren van wat telt als technologie. Als je bijvoorbeeld agrarische activiteiten ook als technologie beschouwt, blijkt dat je vrouwen zelfs als de eerste technologen moet zien; zij ontwikkelden de eerste irrigatiemachines en gereedschap als de schoffel (Wajcman 1991:16, 17).

Deze interventie door feministische historici maakt vrouwen zichtbaar als actieve actoren in techniekontwikkeling. Het blijven echter verhalen waarin alleen aan ontwerpers, of het nu mannen of vrouwen zijn, een sleutelpositie wordt toegekend in de manier waarop technologie tot stand komt. Er is dan ook een derde strategie nodig om het scenario van de actieve, technologisch competente man en de passieve, a-technische vrouw te herschrijven, die ik ontleen aan het werk van feministische technieksociologen en -filosofen in de jaren negentig. Zij stellen dat het een mythe is dat vrouwen niet aan technologie doen. Zij stellen nu dat de actieve rol in technologieontwikkeling niet alleen aan de ontwerper moet worden toegekend, maar ook aan andere actoren (Pasveer en Van Oost 1996:5).

Een van de actoren aan wie feministen een belangrijke rol toekennen is de *gebruikster*. In het baanbrekende artikel 'The consumption junction' (1987) pleit de Amerikaanse techniekhistorica Ruth Schwartz Cowan ervoor om technologieontwikkeling niet vanuit het perspectief van de ontwerper te analyseren, maar vanuit het perspectief van de gebruiker. Hierdoor ontstaan heel andere verhalen over technologie. In de eerste plaats is de 'consumption junction' (de plaats waar en het tijdstip waarop de consument keuzes maakt tussen concurrerende technologieën) als vertrekpunt cruciaal als je het succes of het falen van een technologie wilt begrijpen. De ontwerper mag nog zo'n geweldig apparaat hebben ontwikkeld, het is pas een succes als de consument het gaat gebruiken. Het is de consument die de doorslag geeft of een technologie al of niet 'werkt'. In de tweede plaats laat een analyse met de 'consump-

tion junction' als vertrekpunt heel andere socio-technische netwerken zien. Vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen, die afwezig waren in producent-gerichte technologiestudies, worden nu ook in de analyse betrokken. Hiermee wordt dus het dualistisch beeld van de actieve producent en de passieve consument doorbroken. Tegelijkertijd vindt er een herpositionering plaats van de kennis van vrouwen omdat zij als consument een actieve bijdrage leveren aan het al of niet slagen van een technologie (McGaw 1987). Dit geldt natuurlijk ook voor mannen als gebruikers. Voor vrouwen is de herdefinïering van de rol van consumenten echter veel crucialer omdat zij door hun ondervertegenwoordiging in de wereld van ontwerpers nauwelijks tot geen rol krijgen toebedeeld in technologieontwikkeling.

Welke competenties en vaardigheden krijgt de gebruiker in dit herschreven scenario toebedeeld? De eerste rol is een zeer drastische. De gebruiker kan het apparaat afwijzen. In analyses van het falen van een technologie zijn verschillende oorzaken beschreven waarom een apparaat uiteindelijk geen succes wordt op de markt. Vanuit de visie dat apparaten een specifiek script hebben waarmee de ontwerper een specifiek gebruik van de gebruiker beoogt, kan de keuze van de gebruiker om een apparaat niet te gaan gebruiken begrepen worden als het afwijzen van het in het apparaat ingeprogrammeerde gebruik. Het risico dat het ingeprogrammeerde gebruik niet correspondeert met de eisen die de gebruiker stelt is groter als de wereld van de ontwerpers letterlijk en/of figuurlijk ver verwijderd is van de wereld van de gebruikers. Zo werd de introductie van een op zonne-energie werkend kooktoestel in Afrika een flop omdat de gebruiksters nooit buiten in de zon koken. De tweede rol die de gebruiker in dit herschreven scenario krijgt toebedeeld is dat deze de apparaten wel gaat gebruiken, maar net iets anders dan de ontwerper dat bedoeld heeft. Door deze domesticatie wordt het apparaat een object waarvan zowel de ontwerper als de gebruiker de uiteindelijke vorm en het gebruik bepalen. Een voorbeeld is de motor van de eerste auto's die door Amerikaanse boeren begin deze eeuw werd gedemonteerd om vervolgens voor landbouwapparaten of de wasmachine dienst te doen (Kline en Pinch 1995).

De gebruiker kan ook een radicaal andere functie aan het apparaat geven dan de ontwerper beoogde. Zo laat een advertentie van Novib een foto zien van trotse vrouwen die naaimachines zo hebben omgebouwd dat ze er dakpannen mee konden maken. De Newyorkse videokunstenaar Steina Vasulka bouwde een vijfsnarige viool om waarmee ze live in de computer opgeslagen beeldmateriaal bespeelt. Vasulka is een voorbeeld van een gebruikster die tegen een van de meest heilige regels van het script van veel apparaten ingaat. Zij opent letterlijk de blackbox van de technologie en verschaft zich toegang tot de binnenkant van het apparaat, een handeling die meestal alleen wordt toegestaan aan de ontwerper, producenten of reparateurs, of soms ook aan mannelijke gebruikers, zoals we in het voorbeeld van het scheerapparaat zagen.

De analysestap: zichtbaar maken van problematische en ontbrekende gebruikersbeelden

358

Een verandering in de theorie over de rol van de gebruiker in techniekontwikkeling, zoals ik die in de conceptuele stap heb beschreven, is belangrijk. Maar welke ruimte is er nu in de praktijk voor de gebruiker als coproducent van technologie? In hoeverre kan de gebruiker werkelijk invloed uitoefenen op technologieontwikkeling? In beleidskringen bestaat hier nogal wat scepsis over. Zo hebben de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de Emancipatieraad het kabinet er vorig jaar op gewezen dat gebruikerswaarden centraler gesteld moeten worden in technologieontwikkeling. Zij bekritiseerden de *top-down*-benadering in de technologie waarbij voorbij wordt gegaan aan het formuleren van behoeften en verlangens door de gebruikers zelf en eerder het creëren van behoeften centraal staat. Dit beeld van technologie schrikt volgens de Emancipatieraad mensen, en zeker vrouwen, af, waardoor de instroom van vrouwen in technische beroepen problematisch blijft (*Het mysterie van Thea* 1994; *Technologie en overheid* 1991). Als we op deze bronnen afgaan speelt de gebruiker dus geen belangrijke rol in technologieontwikkeling. Dit betekent echter niet dat ontwerpers helemaal voorbijgaan aan mogelijke preferenties van gebruikers. Het is dan ook belangrijk te analyseren welke gebruikersbeelden ontwerpers hanteren en hoe deze tot stand komen. Doel van deze analyse is de gebruikersbeelden, die door ontwerpers vaak niet gearticuleerd worden, zichtbaar te maken en de problematische gebruikersbeelden op te sporen (Hetland 1995:15; Akrich 1995).

Vanuit genderperspectief zijn er drie typen problematische gebruikersbeelden te verwachten. In de eerste plaats gaat het om gebruikersbeelden die gebaseerd zijn op stereotiepe beelden van de mannelijke en vrouwelijke gebruiker. Het probleem van dergelijke gebruikersbeelden is dat hiermee een technologisch object wordt gemaakt dat bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen bestendigt.

Een tweede manier waarop gebruikersbeelden een probleem kunnen opleveren is als ze alleen gebaseerd zijn op mannelijke gebruikers. Enerzijds gaat het om ontwerppraktijken waarbij ontwerpers zichzelf als representatief zien voor de toekomstige gebruiker, waardoor de voorkeuren, interesses en vaardigheden van ontwerpers als norm worden gehanteerd voor de wensen van de uiteindelijke gebruiker (Woolgar 1992; Akrich 1995). Door de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de ontwerperswereld wordt hierdoor een gebruikersprofiel geconstrueerd dat, als er op dit punt sprake is van verschillen in interesse en vaardigheden tussen vrouwen en mannen, mannen eerder aanspreekt dan vrouwen. Anderzijds gaat het om testpraktijken waarin het prototype van een apparaat wordt getest bij studenten van de technische universiteit waar de techniek wordt ontwikkeld, hetgeen een zelfde bias naar een mannelijk gebruikersprofiel impliceert. Er bestaan echter ook praktijken waar men met vrouwelijke gebruikersbeelden werkt. Zo heeft de PTT jaren-

lang 'het weeuwte van Appelscha' als ijkpunt gebruikt in de ontwikkeling van nieuwe communicatietechnologieën, en hanteert het Rathenau Instituut 'Fatima, de eigenaresse van een delicatessenzaak' als gebruikersbeeld bij het opstellen van toekomstverkenningen en het analyseren van technische trends in de informatietechnologie (*Toeval of noodzaak?* 1995). Deze laatste voorbeelden laten zien dat het probleem van het uitsluiten van vrouwelijke gebruikers soms reeds wordt onderkend. Terwijl bekend is dat veel minder vrouwen dan mannen gebruik maken van de computernetwerken, is er nog geen systematisch onderzoek gedaan naar de vraag wat de consequenties zijn voor het ontwerpen van informatiesystemen als je deze technologie toegankelijk wilt maken voor mannen en vrouwen. Een analyse van gendergecodeerde gebruikersbeelden kan inzicht opleveren in de vraag in hoeverre bepaalde ontwerpkeuzes vrouwelijke gebruikers daadwerkelijk in- of uitsluiten van technologieën.

Een derde manier tenslotte waarop gebruikersbeelden een probleem kunnen opleveren is dat ze gebaseerd zijn op een te beperkt beeld van de omgeving/cultuur waarin het technologisch object gebruikt gaat worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het op zonne-energie werkende kooktoestel. Ook op het terrein van de medische technologie zijn dergelijke problematische gebruikersbeelden te zien. Zo heb ik in mijn boek *Beyond the natural body. An archeology of sex hormones* beschreven hoe de keuze om het eerste hormonale anticonceptiemiddel voor vrouwen de vorm van een pil te geven gebaseerd was op tradities in de westerse gezondheidszorg waarin een voorkeur bestaat voor tabletten en bijvoorbeeld niet voor injecties (Oudshoorn 1994; Van de Geest e.a. 1995). Ook het feit dat de pil alleen op doktersrecept verkrijgbaar was (in ontwikkelingslanden zijn mensen gewend geneesmiddelen bij de drogist of gewoon op de markt te kopen) en dat er een intensieve medische controle vereist was, reflecteert een westerse gebruikerscontext. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de pil, die bedoeld was als anticonceptiemiddel voor alle vrouwen – ongeacht haar opleiding, sociale klasse of woonplaats – vooral een succes is geworden in de westerse geïndustrialiseerde wereld.

Het zichtbaar maken van impliciete gebruikersbeelden en het opsporen van problematische gebruikersbeelden kunnen dus inzicht opleveren in de mate waarin er sekstereotiepe beelden, barrières in toegankelijkheid of gezondheidsrisico's worden ingeprogrammeerd in een technologisch object. Een belangrijke voorwaarde is dat deze analyse plaatsvindt tijdens de ontwerpfasen van een technologie, waardoor deze inzichten gebruikt kunnen worden om de ontwikkeling van een technologie indien nodig bij te sturen.

Tot nu toe heb ik het alleen gehad over een vrij indirecte manier waarop gebruikers invloed kunnen uitoefenen op technologieontwikkeling, namelijk doordat zij figureren in de gebruikersbeelden die ontwerpers hanteren bij de ontwikkeling van een technologie. Onderzoek naar de manier waarop gebruikers of gebruikersorganisaties een actieve rol opeisen in het beïnvloe-

den van technologieontwikkeling is echter ook van groot belang. Zo kan een analyse van de manier waarop bijvoorbeeld vrouwengezondheidsorganisaties door politieke acties een positie hebben weten te verwerven als gesprekspartner van ontwerpers van anticonceptietechnologieën inzicht opleveren in de voorwaarden waaronder bemoeienissen van gebruikersorganisaties met technologieontwikkeling al of niet succes hebben. Zo waren feministische gezondheidsactivisten in Amerika betrokken bij het signaleren van gezondheidsrisico's van de pil in de jaren zeventig en werd een nieuw voorbehoedsmiddel, een langwerkende hormonale injectie, door verzet van Amerikaanse feministen niet op de markt toegelaten (Seaman en Seaman 1977; Matlin 1994). Deze politieke druk heeft ertoe geleid dat verschillende vrouwengezondheidsorganisaties nu als gesprekspartner zijn betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe anticonceptiemiddelen voor vrouwen. Ook potentiële gebruikers van geneesmiddelen tegen aids hebben een positie verworven in het ontwikkelen van ontwerpcriteria voor nieuwe behandelingsmethoden. Deze voorbeelden laten zien dat de rol van de gebruiker als coproductant van technologie niet alleen een theoretische optie is.

De interventiestap: de gebruiker v/m spreekt terug

Met haar twee-kernenstructuur, waarin zowel technische als maatschappijwetenschappen worden beoefend, is de Universiteit Twente een uitstekende locatie om een verdere invulling te geven aan een praktijk van 'dual ontwerp', zoals mijn collega Arie Rip dit in zijn oratie heeft genoemd: een ontwerppraktijk waarin maatschappijwetenschappers en technologen samenwerken aan de ontwikkeling van een technologie. Ik pleit ervoor een duale ontwerppraktijk te ontwikkelen waarin inzichten ontwikkeld kunnen worden in de manier waarop andere dan de traditionele gebruikersbeelden ingebouwd kunnen worden in het ontwerp van een technologie. De informatietechnologie biedt hiervoor een geschikte eerste ingang omdat er bij deze technologie relatief meer aandacht is voor het gebruikersperspectief. In de zogenoemde 'usability trials' wordt het prototype van een nieuw informatiesysteem al in een vroegtijdig stadium getest bij potentiële gebruikers.

Als eerste invulling van deze interventiestap heb ik gekozen voor een experiment waarin gebruikers die niet tot de *insiders* behoren wel terug kunnen praten. Zo heb ik onlangs met mijn collega Ellen van Oost een aio-onderzoek opgezet naar de rol van gebruikersbeelden in het ontwerp van de Telematica Stad Twente, een digitaal informatiseringssysteem dat als doel heeft de informatie van verschillende lokale en regionale diensten en sectoren toegankelijk te maken voor de burger. In dit onderzoek worden pre-prototypes van onderdelen van de Telematica Stad Twente getest bij vrouwen en mannen die geen technisch hooggeschoolde achtergrond hebben. Hiermee proberen we inzicht te krijgen in mogelijke verschillen in de manier waarop vrouwen en mannen reageren op deze testen. In dergelijk onderzoek is het uitdrukkelijk niet de bedoeling om een blauwdruk te ontwikkelen voor het 'juiste' digitale

informatiesysteem voor alle vrouwen of om vast te stellen wat het 'juiste' gebruikersbeeld is dat ontwerpers zouden moeten hanteren bij het ontwerpen van digitale steden. Het gaat hier uitdrukkelijk om een veranderingsstrategie die 'lokaal' is, dat wil zeggen heel specifiek toegesneden op deze technologie en deze groep gebruikers. Dit is belangrijk omdat er anders een nieuwe norm wordt gecreëerd van wat het beste is voor alle vrouwen (Ten Dam en Volman 1995:179). Deze interventie in de ontwerppraktijk kan echter wel inzichten opleveren in de manier waarop ontwerpregimes kunnen worden opgebroken om een grotere diversiteit aan gebruikersbeelden bij het ontwerp van een technologie in te bouwen.

Een tweede belangrijke invulling van deze interventiestap is de inzichten van de analysestap te vertalen naar maatschappelijke organisaties die zich met technologie bemoeien. Het idee dat technologie meer tegemoet zou moeten komen aan de wensen van de gebruiker wordt wel eens omschreven als de *soft-sister*-kant van de technologie (Biesboer 1996:12). Mijn argument om aan de gebruiker een actieve rol toe te kennen in techniekontwikkeling samenvattend, wil ik ervoor pleiten om het ontwikkelen van gebruikersperspectieven op technologie om te dopen tot de *strong-sister*-strategie.

ONTWERPERS ALS GENDERBENDERS

In dit laatste deel van mijn rede wil ik het hebben over de manier waarop ontwerpers zelf een rol kunnen spelen in het doorbreken van traditionele genderscripts. Dat doe ik aan de hand van één specifieke technologie, namelijk de ontwikkeling van nieuwe anticonceptiemiddelen voor mannen. Innovatie op het terrein van anticonceptietechnologie is, als het om nieuwe voorbehoedsmiddelen voor mannen gaat, een stiefkindje op de onderzoeksagenda geweest. Terwijl er voor vrouwen sinds de jaren vijftig dertien nieuwe middelen zijn ontwikkeld, zijn de anticonceptiva die nu beschikbaar zijn voor mannen grotendeels dezelfde als de methoden die er vierhonderd jaar geleden al waren. In de jaren zeventig begonnen feministen in de geïndustrialiseerde wereld zich in te zetten voor het ontwikkelen voor anticonceptiemiddelen voor mannen. De belangrijkste reden voor feministen om zich hiermee te bemoeien was de toenemende publiciteit over ernstige bijwerkingen van de pil (Seaman en Seaman 1977). Vrouwegezondheidsactivisten eisten de ontwikkeling van nieuwe anticonceptiemiddelen voor mannen om een meer gelijke verdeling van de gezondheidsrisico's en verantwoordelijkheid betreffende anticonceptie te bewerkstelligen. Vrouwegezondheidsactivisten zijn daarmee een belangrijke actor geworden in het beïnvloeden van technologieontwikkeling.

De politieke druk om nieuwe anticonceptiemiddelen voor mannen te ontwikkelen kwam niet alleen van feministische gezondheidsactivisten in de

westerse geïndustrialiseerde wereld, maar ook van politieke leiders in ontwikkelingslanden, met name China en India. Deze politieke druk had succes. Een deel van de onderzoeksactiviteiten in de anticonceptietechnologie verschoof, zij het mondjesmaat, naar mannen (Oudshoorn 1995). Dit voorbeeld leent zich dus uitstekend als kapstok om veranderingsperspectieven te ontwikkelen voor een technologie waarin ontwerpers als *genderbenders* kunnen optreden. Voor de duidelijkheid onderscheid ik weer een aantal stappen. De eerste stap bestaat uit het zichtbaar maken van de manier waarop genderscripts verankerd zijn geraakt in de organisatie van wetenschap en technologie. Een tweede stap betreft een analyse van het werk dat allemaal verricht moet worden om technologieën te ontwikkelen die tegen dominante genderregels ingaan.

De macht van de gebaande paden

Om inzicht te krijgen in de manier waarop ontwerpers als *genderbenders* kunnen optreden, moet je eerst een idee hebben over hoe het komt dat technologie eerder geneigd zijn het tegenovergestelde te doen. Als er een bepaald socio-technisch regime is gevestigd dat technieken introduceert die traditionele genderpatronen bevestigen, dan verander je dat niet zomaar. De eerste resultaten uit mijn onderzoek naar anticonceptietechnologie laten zien hoe diep genderscripts verankerd kunnen zijn in de organisatie van een technologische praktijk. In het geval van anticonceptietechnologie zitten genderscripts niet alleen in apparaten of in de organisatie van het werk (verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen), maar ook in de organisatie van medische professies, klinieken, laboratoria, netwerken en chemische stoffen. Zo bestond er meer dan een eeuw lang alleen een medische discipline voor onderzoek en behandeling van de reproductieve functies van het vrouwelijk lichaam: de gynaecologie. De tegenhanger voor het mannelijk lichaam, de andrologie, is pas in de jaren zeventig in het leven geroepen (Niemi 1987). Dit script in de organisatie van medische professies legt het handelen van medische zorgverleners en cliënten vast. Oorzaken en oplossingen van problemen rondom (on)vruchtbaarheid worden gezocht in het vrouwelijk lichaam (Oudshoorn 1994; Pfeffer 1985). Een dergelijk script zien we niet alleen in de medische wereld maar ook in de organisatie van het biologisch onderzoek. Zo zijn er wereldwijd veel laboratoria die gespecialiseerd zijn in dierexperimenteel onderzoek naar voortplanting bij vrouwtjesdieren, maar slechts enkele laboratoria waar de reproductieve functies van mannetjesdieren centraal staan.

Naast klinieken en laboratoria zijn ook de netwerken met actoren buiten de universitaire wereld zodanig georganiseerd dat technologische trajecten zich eerder ontwikkelen in de richting van anticonceptie voor vrouwen dan voor mannen. De industrie, die een sleutelpositie heeft als het gaat om de productie van anticonceptiemiddelen, heeft wel anticonceptiva voor vrouwen op de 'Research & Development'-agenda staan, maar stelt zich zeer afwachtend

op als het gaat om activiteiten voor het ontwikkelen van middelen voor mannen (Oudshoorn 1996a). Het genderscript is ook gematerialiseerd in chemische preparaten. Zo is er voor het onderzoek naar hormonale anticonceptiemiddelen door de uitgebreide netwerken die er rondom vrouwelijke reproductie bestaan een veel grotere variëteit aan oestrogeen- en progesteronpreparaten beschikbaar als uitgangsmateriaal voor anticonceptiva voor vrouwen dan er testosteronpreparaten beschikbaar zijn voor het ontwikkelen van voorbehoedmiddelen voor mannen.

Als een genderscript zo diep verankerd is geraakt in de infrastructuur en de materialen van een technologie, dan is het begrijpelijk dat technologen niet zo snel technologische trajecten ontwikkelen voor innovatie op het terrein van voorbehoedmiddelen voor mannen.

Het ontwerpen van technologie en maatschappij

Toch zijn er technologen die aan de gevestigde praktijken van een socio-technisch regime ontsnappen. Zoals uit het voorgaande is af te leiden is dat geen simpele zaak. Er moet enorm veel werk verzet worden om een technologisch traject in te zetten dat afwijkt van de regels en vaste handelingspatronen. Een essentiële tweede stap die nodig is om inzicht te krijgen in de voorwaarden waaronder ontwerpers verstarde genderscripts kunnen herschrijven bestaat dan ook uit het zichtbaar maken van dit werk. Dit werk betreft niet alleen het ontwikkelen van nieuwe technieken of materialen, maar evenzeer het veranderen van de omgeving buiten de wereld van de laboratoria.

De agenda's van de technologen die eind jaren zeventig begonnen met het ontwikkelen van nieuwe anticonceptiva voor mannen illustreren de diversiteit van deze activiteiten. Zo nam een reproductietechnoloog, werkzaam bij de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) in Genève, het initiatief een wereldwijd netwerk van laboratoria op te zetten die, gefinancierd door de WHO, testosteronpreparaten moesten maken die mogelijk geschikt waren als een bestanddeel van een nieuw voorbehoedmiddel voor mannen. In dezelfde periode reisde een Amerikaanse reproductietechnoloog de hele wereld rond om klinieken te selecteren waar de prototypen van de 'mannenpil' bij mannelijke vrijwilligers getest konden worden. Deze activiteiten waren nodig omdat de benodigde infrastructuur voor het maken van chemische preparaten en het testen van deze preparaten, om redenen die ik al eerder noemde, ontbrak. Om het technologisch traject van anticonceptiva voor mannen te realiseren moesten de kennis en expertise die wereldwijd mondjesmaat aanwezig waren bij elkaar gebracht worden in netwerken waarin een nieuw type actor een belangrijke rol speelde. Omdat de industrie aan de zijlijn bleef namen publieke organisaties zoals de Wereldgezondheidsorganisatie en de Population Council het voortouw in het creëren en financieren van de benodigde infrastructuur voor deze technologie.

Een belangrijk deel van de activiteiten van de pioniers op het terrein van anticonceptiva voor mannen bestond echter ook uit het veranderen van de

omgeving buiten de klinieken en de laboratoria. De agenda's van Amerikaanse en Engelse reproductietechnologen zijn deels volgeboekt met afspraken met de media. Zo wordt de pers ingeschakeld voor het werven van mannelijke proefpersonen en om aandacht te besteden aan vorderingen met de nieuwe technologie. Deze contacten spelen een cruciale rol in het veranderen van betekenissen van mannelijkheid, in dit geval de koppeling van mannelijkheid aan zorg en verantwoordelijkheid, hetgeen een voorwaarde is voor het uiteindelijke succes van een technologie die verstarde genderpatronen doorbreekt. Ontwerpers proberen niet alleen nieuwe beelden van mannelijkheid te introduceren, ze anticiperen ook op bestaande scepsis in hun omgeving ten aanzien van dit nieuwe genderscript. Dit is te zien in het gebruikersbeeld dat in de prototypen van het nieuwe voorbehoedmiddel wordt ingebouwd. Als reactie op de kritiek dat er geen markt is voor 'de mannenpil' (zo zouden vrouwen mannen niet vertrouwen als het om anticonceptie gaat) hebben reproductietechnologen het gebruikersprofiel ingeperkt tot een specifieke doelgroep. De ideale gebruiker van 'de mannenpil' is 'een monogame man met een stabiele relatie, een relatie die gebaseerd is op wederzijds vertrouwen' (Oudshoorn 1995).

Wat levert een onderzoeksstrategie die gericht is op het zichtbaar maken van het werk dat nodig is om technologieën te ontwikkelen die verstarde genderscripts herschrijven nu op? Op basis van deze inzichten kunnen we evalueren welke omstandigheden het herschrijven van dominante genderscripts kunnen faciliteren. Zo kunnen politieke druk, allianties met de media en coalities met actoren die vanuit een ander dan een 'genderbelang' geïnteresseerd zijn in nieuwe technologische trajecten, belangrijke voorwaarden zijn voor het herschrijven van ingesleten genderscripts. De Wereldgezondheidsorganisatie werkt bijvoorbeeld aan anticonceptiva voor mannen, niet alleen vanuit de motivatie dat mannen verantwoordelijkheid moeten nemen voor reproductieve gezondheid, maar ook vanuit de verwachting dat nieuwe anticonceptiva voor mannen een bijdrage kunnen leveren aan het verminderen van de bevolkingsgroei, met name in landen in het zuiden (Oudshoorn 1996a). En de reactie van de media op het persbericht waarin de Wereldgezondheidsorganisatie de resultaten van een klinische test met een hormonale anticonceptie-injectie dit voorjaar rapporteerde, laat zien hoe de media technologieën die nog in een teststadium zijn de status van een kant-en-klaar produkt kunnen geven ("‘de mannenpil’", in dit geval een injectie, is er) en de acceptatie van een nieuwe technologie kunnen maken of breken (Oudshoorn 1996b).

LATEN WE VOORAL OP DE DINGEN VOORUITLOPEN

Genderscripts in technologie zijn dus geen noodlot maar een uitdaging. We hoeven ons niet neer te leggen bij genderscripts die ons gevangen houden in

stereotiepe betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid en die bestaande machtsrelaties tussen mannen en vrouwen bevestigen. In mijn betoog heb ik soms bekende, soms nieuwe rollen, taken en verantwoordelijkheden beschreven voor techniekhistorici, technieksociologen, techniekfilosofen, vrouwengezondheidsactivisten, gebruikers en ontwerpers. Techniekhistorici heb ik een rol toebedeeld in het herschrijven van machtsongelijke genderscripts door hun een taak te geven in het zichtbaar maken van vrouwelijke ontwerpers in de geschiedenis van de techniek. Aan technieksociologen en -filosofen heb ik de taak gedelegeerd ingesleten versies van genderscripts te herzien door beter te kijken naar wat gebruikers met apparaten doen, waardoor de rol van gebruikers als medevormgevers aan technologie zichtbaar kan worden gemaakt. Vrouwengezondheidsorganisaties heb ik beschreven als politieke actoren die onderhandelingen kunnen afdwingen over het ontwerp van een technologie waardoor kennis, ervaringen en wensen van toekomstige gebruiksters kunnen worden ingebracht in technologieontwikkeling. Ontwerpers, tenslotte, heb ik een rol toebedeeld in het herzien van machtsongelijke genderscripts door hun de taak toe te bedelen andere testgroepen in hun ontwerppraktijk te betrekken en andere thema's op de onderzoeksagenda te zetten. Ik hoop dat de visie op gender en technologie die ik hier uiteengezet heb en het onderzoek en onderwijs dat ik met deze leeropdracht realiseer, u zullen stimuleren om deze taken te realiseren in uw dagelijkse praktijk.

LITERATUUR

- Acker, J., 'Hierarchies, jobs, bodies. A theory of gendered organizations', *Gender and Society* 4 (1990), nr. 2, pp. 139-158.
- Akrich, M., 'The de-scription of technical objects', in: W.E. Bijker en J. Law (red.), *Shaping technology/building society. Studies in sociotechnical change*. Cambridge, MA (MIT Press) 1992, pp. 205-244.
- , 'User representations. Practices, methods and sociology', in: A. Rip, T.J. Misa, en J. Schot (red.), *Managing technology in society. The approach of constructive technology assessment*. Londen/New York (Pinter Publishers) 1995.
- Biesboer, F., 'De virtuele staat van Paul Frissen', *Zeno* 4 (1996), nr. 1, p. 12.
- Butler, J., *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. Londen (Routledge) 1990.
- Bijker, W.E., *Of bicycles, bakelites, and bulbs. Toward a theory of sociotechnical change*. Cambridge, MA (MIT Press) 1995.
- Cockburn, C., *Brothers. Male dominance and technological change*. Londen (Pluto Press) 1983.
- , *Machinery of dominance. Women, men and technical know-how*. Londen (Pluto Press), 1985.
- Dam, G. ten, en M. Volman, 'Continuïteit en verandering', in: M. Brouns e.a. (red.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines*. Bussum (Coutinho) 1995, pp. 159-183.

- Dijck, J. van, *Manufacturing babies and public consent. Debating the new reproductive technologies*. Londen (MacMillan Press) 1995.
- Everts, S.I., *Visie vanuit de zijkant. Naar een feministische technologie-ethiek*. Dissertatie Universiteit Twente, Delft (Eburon) 1993.
- Geest, S. v.d., P. ten Have, G. Nijhof en P. Verbeek-Heida (red.), *De macht der dingen. Medische technologie in cultureel perspectief*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1995.
- Gill, R., en K. Grint, 'The gender-technology relation. Contemporary theory and research. An introduction', in: K. Grint en R. Gill (red.), *The gender-technology relation. Contemporary theory and research*. Londen/Bristol (Taylor & Francis) 1995, pp. 1-29.
- Haraway, D., 'A manifesto for cyborgs. Science, technology and socialist feminism in the 1980s', *Socialist Review* 15 (1985) March-April, pp. 65-107.
- Harding, S., *The science question in feminism*. Ithaca/Londen (Cornell University Press) 1986.
- Hofmann, J., 'Schrijvers, teksten en schrijfhandelingen. Geconstrueerde werkelijkheden in tekstverwerkingsprogrammatuur', *Kennis & Methode* 20 (1996), nr. 1, pp. 9-33.
- Hetland, P., 'Learning by experimentation. The implementation of new communication technology'. Paper presented at the International Workshop 'Action without theory or theory without action. The evaluation of new technologies and rural development in retrospect methodologies revisited', Alta, Norway, 15-16 November 1995.
- Het mysterie van Thea. Advies vrouwen en technologie*. Emancipatieraad, Den Haag 1994.
- Kirejczyk, M., 'Shifting the burden onto women. The gender character of in vitro fertilization', *Science as Culture* 3 (1993), nr. 17, pp. 507-522.
- Kline, R., en T.J. Pinch, 'Taking the black box of its wheels. The social construction of the car in the rural United States'. Paper presented at the workshop 'The mutual shaping of gender and technology', Universiteit Twente, 6-8 oktober 1995.
- Matlin, S., 'The Pill - 40 years on', *Education in Chemistry* (1994) September, pp. 123-127.
- McGaw, J., 'No passive victims, no separate spheres. A feminist perspective on technology's history', *In Context* (Lenigh University Press) 1987.
- Nelson, R.R., en S.G. Winter, *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge, Mass. (Belknap Press) 1982.
- Niemi, S., 'Andrology as a specialty. Its origin', *Journal of Andrology* 8 (1987), pp. 201-203.
- Oldenzijl, R., *Gender and the meaning of technology*. Dissertation Yale University, Yale 1992.
- Oost, E. van, *Nieuwe functies, nieuwe verschillen. Genderprocessen in de constructie van de nieuwe automatiseringsfuncties 1955-1970*. Dissertatie Universiteit Twente, Delft (Eburon) 1994.
- , 'Over "vrouwelijke" en "mannelijke" dingen', in: M. Brouns en M. Grünell (red.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines*. Bussum (Coutinho) 1995, pp. 289-313.
- Oudshoorn, N., *Beyond the natural body. An archeology of sex hormones*. Londen/New York (Routledge) 1994.
- , 'Technologie en zorg: vriendinnen of vijanden. Het voorbeeld van nieuwe anticonceptiemiddelen voor vrouwen en mannen', *Gezondheid. Theorie en praktijk* (1995), pp. 278-297.

- , 'From population control politics to chemicals. The WHO as intermediary organization in contraceptive development', *Social Studies of Science* (1996a) November.
- , 'On masculinities, technologies and pain. The testing of male contraceptives in the clinic and the media'. Paper presented at the EASST/4S meeting in Bielefeld, October 10-13, 1996b.
- Pacey, A., *The culture of technology*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1983.
- Pasveer, B., en E. van Oost, 'Gender en technologie', *Kennis en Methode* 20 (1996), nr. 1, pp. 5-9.
- Pfeffer, N., 'The hidden pathology of the male reproductive system', in: H. Homans (red.), *The sexual politics of reproduction*. Londen (Gower) 1985.
- Rip, A., en H. van den Belt, 'Constructive technology assesment. Possibilities and constraints'. Internal report used as keynote paper for the International Workshop on Constructive Technology Assessment, University Twente, 20-22 september 1991.
- Schwartz Cowan, R., *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*. New York (Basic Books) 1983.
- , 'The consumption junction. A proposal for research strategies in the sociology of technology', in: W.E. Bijker, T.P. Hughes en T.J. Pinch (red.), *The social construction of technological systems*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1987.
- Seaman, B., en G. Seaman, *Women and the crisis in sex hormones. An investigation of the dangerous uses of hormones. From birth control to menopauze and the safe alternatives*. Brighton, Sussex (Harvester) 1977.
- Suchman, L., 'Mogelijkheden voor versterking. Reflecties op technologie en autoriteit', *Kennis en Methode* 20 (1995), nr. 1, pp. 67-83.
- Technologie en overheid. Rapporten aan de Regering, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, Den Haag 1991.
- Toeval of noodzaak? Geschiedenis van de overheidsbemoeienis met de informatievoorziening*. Rathenau Instituut, Amsterdam (Cramwinckel) 1995.
- Traweek, S., *Beamtimes and lifetimes*. Cambridge (Harvard University Press) 1988.
- Wajcman, J., *Feminism confronts technology*. Cambridge (Polity Press) 1991.
- Wingerden, I. van, 'Postmodern visions of the postmenopausal body. The apparatus of bodily production and the case of brittle bones', in: N. Lykke en R. Braidotti (red.), *Between monsters, goddesses and cyborgs. Feminist confrontations with science, medicine and cyberspace*. Londen/ New Jersey (ZED Books) 1996.
- Woolgar, S., 'Configuring the user. The case of usability trials', in: J. Law (red.), *A sociology of monsters. Essays on power, technology and domination*. Londen (Routledge) 1992.
- Zimmerman, J., *Once upon the future. A woman's guide to tomorrow's technology*. New York (Routledge & Kegan Paul, Pandora Press Focus) 1986.

Veranderingen in de beroepenstructuur en de beroepsuitoefening

Een uitdaging voor emancipatie in het onderwijs

368

Op de arbeidsmarkt, in de beroepenstructuur en in de beroepsuitoefening doen zich op dit moment allerlei ontwikkelingen voor die aanknopingspunten bieden om nieuwe emancipatiestrategieën voor het beroepsonderwijs te verkennen. Het emancipatiebeleid in het beroepsonderwijs heeft zich echter de afgelopen jaren vooral gericht op het stimuleren van de deelname van meisjes aan opleidingen waarin ze ondervertegenwoordigd zijn, vooral de techniek, en op het verbeteren van hun positie in die opleidingen (zie *Beleidsplan* 1990). Daarnaast was de verbetering van de positie van vrouwen in het management van onderwijsinstellingen een belangrijke doelstelling (zie *Plan van aanpak* 1994).

In dit artikel onderbouwen we de stelling dat er in het beroepsonderwijs ingrijpende veranderingsprocessen gaande zijn en dat het mogelijk en belangrijk is om vanuit het perspectief van emancipatie mede gestalte te geven aan die veranderingen. Wat betreft de arbeidsmarkt suggereert de sterke groei van de tertiaire sector dat de beeldvorming dat 'een technische opleiding kansen biedt' en 'dienstverlenende richtingen geen perspectief op werk bieden', op zijn minst genuanceerd moet worden. Dat pleit voor een herwaardering van de keuze die veel meisjes voor deze sector maken en voor meer aandacht voor de opleidingen voor deze sector vanuit een emancipatieperspectief. Wat betreft de beroepenstructuur doen zich processen van integratie en differentiatie van beroepen voor, die vanuit het oogpunt van emancipatie relevant zijn. In de uitoefening van een breed scala van beroepen vragen nieuwe productiewijzen en organisatievormen om een ander type kwalificaties van werknemers: smalle, specialistische kennis en vaardigheden worden minder belangrijk, vaardigheden als probleemoplossen en samenwerken worden belangrijker.

Deze ontwikkelingen zijn aanleiding tot discussies en veranderingen in het beroepsonderwijs. De verhouding tussen beroepsgerichte en 'algemene' elementen in de beroepsopleiding wordt bijvoorbeeld opnieuw doordacht en er ontstaat meer aandacht voor leren in beroepsmatige contexten. Ons inziens bieden deze veranderingen aanknopingspunten om de positie van vrouwen en meisjes in het beroepsonderwijs en op de arbeidsmarkt te verbeteren. Zo zijn er nieuwe mogelijkheden om de traditionele grenzen tussen de technische, verzorgende en administratieve richtingen ter discussie te stellen, en om de identiteit en de status van richtingen waarin vrouwen van oudsher zijn oververtegenwoordigd te versterken. Deze mogelijkheden zijn echter

nog nauwelijks onderwerp van discussie geweest (zie De Bruijn en Volman 1994; Volman 1994).

In dit artikel beschrijven we om te beginnen iets uitgebreider de veranderingen in de beroepenstructuur en de beroepspraktijk die hierboven kort zijn aangeduid. We concretiseren de betekenis van veranderende kwalificatie-eisen voor drie sectoren: de technische sector, de dienstverlenende en verzorgende sector en de economisch-administratieve en commerciële sector. We gaan in op twee specifieke vernieuwingen in het beroepsonderwijs¹ en de mogelijkheden en risico's die deze met zich meebrengen vanuit een emancipatieperspectief. In de eerste plaats bespreken we het toenemende belang van het (h)erkennen van competenties waarover werknemers en cursisten beschikken zonder dat dat in diploma's tot uiting komt. In de tweede plaats komen nieuwe leertrajecten aan de orde die onder invloed van veranderende kwalificatievereisten in het beroepsonderwijs worden ontwikkeld.

369

ONTWIKKELINGEN IN DE BEROEPENSTRUCTUUR, DE BEROEPSPRAKTIJK EN HET BEROEPSONDERWIJS

Momenteel doet zich in een hoog tempo een aantal economische, technologische, organisatorische en maatschappelijke ontwikkelingen voor die belangrijke consequenties hebben voor het beroepsonderwijs en die daarnaast ook vanuit emancipatorisch perspectief van belang zijn.

Om te beginnen zijn er veranderingen gaande op het niveau van de *beroepenstructuur*: enerzijds vindt integratie van functies en beroepen plaats, anderzijds is er sprake van differentiatie van nieuwe functies en beroepen. Het eerste (integratie) zien we sterk in de technische sector. Innovaties in het productieproces en in het produkt zelf maken dat het werkproces in verschillende functies meer gelijkenis gaat vertonen, evenals de disciplinaire kennis en kunde die voor dat werk nodig zijn. Zo geldt voor veel uitvoerende technische functies, bijvoorbeeld in de installatietechniek en de werktuigbouwkunde, dat vanwege technologische ontwikkelingen een beroep wordt gedaan op kennis en inzicht waarover voorheen uitsluitend de elektrotechnicus behoefde te beschikken. De 'loodgieter' die een – tegenwoordig elektronisch bestuurd – verwarmingsketel komt installeren, kan niet meer alleen uit de voeten met 'buigen, fitten, solderen' (*Vocational training* 1994). Daarnaast wordt in bijna alle technische beroepen steeds meer een appel gedaan op andersoortige niet-technische kwalificaties, zoals sociaal-communicatieve, organisatorische

1. We richten ons op het secundair beroepsonderwijs, dus het beroepsonderwijs voor leerlingen vanaf ongeveer zestien jaar, gericht op het verwerven van een kwalificatie voor de arbeidsmarkt. Het voorbereidend beroepsonderwijs in de eerste fase van het voortgezet onderwijs blijft buiten beschouwing.

en probleemoplossende vaardigheden. Deze ontwikkelingen gelden ook voor andere sectoren, waardoor de beroepsuitoefening in verschillende branches en sectoren meer overeenkomst gaat tonen.

370

Differentiatie – afsplitsing van beroepen en functies en de opkomst van nieuwe beroepen – is vooral aan de orde in de groeiende tertiaire sector. Dit geldt bijvoorbeeld voor het secretaresseberoep waar, naast de functie van ‘gewoon secretaresse’, een scala van gespecialiseerde secretaressefuncties is ontstaan, zoals medisch, juridisch of Europees secretaresse (Volman en Moerkamp 1996). Ook automatisering en technologisering hebben in de tertiaire sector geleid tot nieuwe beroepsgroepen, bijvoorbeeld informatiseringsmedewerker. De opkomst van de verzorgingsstaat en de gestegen welvaart hebben zelfs geheel nieuwe markten doen ontstaan, bijvoorbeeld de toeristenindustrie. Vooral vrouwen hebben geprofiteerd van de groeiende werkgelegenheid die veroorzaakt wordt door de tendens tot ‘tertiariseren’ van de beroepsmatige activiteit in de westerse wereld (*Women and structural change* 1994).

Processen van differentiatie en integratie in de beroepenstructuur worden weerspiegeld in het beroepsonderwijs. Zo zijn er de afgelopen jaren in met name de economisch-administratieve en commerciële sfeer nieuwe opleidingen en differentiaties ontstaan, zoals bijvoorbeeld de opleiding ‘logistiek’ of de differentiatie ‘luchtvaartdienstverlening’. Integratie krijgt in het beroepsonderwijs vooral vorm door vergelijkbare inhouden of opleidingsonderdelen (modulen), bijvoorbeeld op het terrein van elektronica, in verschillende opleidingen op te nemen.

In het voorgaande kwamen al enkele veranderingen in de *beroepspraktijk* aan de orde, kort samen te vatten als een verschuiving van ‘handelen aan zaken en dingen’ naar ‘omgaan met mensen en informatie’. Een andere belangrijke ontwikkeling is dat – doordat veranderingen in produktiemethoden elkaar snel opvolgen – specifieke vakkennis en vaardigheden een kortere geldigheidsduur hebben gekregen. Ook zijn de tijden van ‘een baan voor het leven’ voor nagenoeg alle werknemers voorbij. Mensen zullen tijdens hun werkzaam leven steeds vaker verschillende functies vervullen, bij verschillende bedrijven/instellingen en zelfs in verschillende sectoren. Bovendien bestaat de kans dat er perioden zullen zijn waarin ze geen betaald werk verrichten.

Voor bedrijven en instellingen betekent het huidige tempo van veranderingen in productieprocessen en organisatievormen dat actief geïnvesteerd moet worden in personeel, mobiliteit en scholing. Voor (initiële) beroepsopleidingen² betekent deze dynamiek dat het onmogelijk en ongewenst wordt om de opleiding specifiek en direct af te stemmen op actuele kwalificatievereisten. Het blijkt steeds lastiger te zijn om de kennis en kunde die nodig zijn

2. De term ‘initiële beroepsopleiding’ wordt gebruikt ter onderscheiding van opleidingen in de sfeer van om-, na- en bijscholing (c.q. post-initiële scholing).

om een beroep uit te oefenen – voor langere duur – op een gedetailleerd niveau vast te stellen. Scholing en opleiding zijn bovendien niet meer beperkt tot het begin van of de periode voorafgaand aan de beroepsloopbaan, maar zijn iets dat gedurende de hele loopbaan, voor iedereen op elk niveau, van belang is. Het secundair beroepsonderwijs moet vooral een stevig fundament leggen voor die beroepsloopbaan en die levenslange scholing (*Vocational education* 1994). Ook kan het een bijdrage leveren aan de noodzakelijk wordende *education permanente*, door een klantgericht, relevant en flexibel aanbod voor bij- en nascholing.

371

Mede als reactie op deze veranderingen in de beroepspraktijk en de taak die het secundair beroepsonderwijs daarmee krijgt, is in het secundair beroepsonderwijs een veranderingsproces aan de gang. Veel beroepsopleidingen zijn de afgelopen jaren vernieuwd, zowel inhoudelijk als qua structuur en methodiek.

Inhoudelijk gaat het om veranderingen in het beroepsprofiel (i.e. kwalificatieprofiel) waarvoor wordt opgeleid.³ In de eindtermen van beroepsopleidingen krijgen de 'nieuwe' vereiste kennis en kunde langzamerhand een plaats. Een ingrijpende *structuur*verandering in het beroepsonderwijs betreft de organisatie van opleidingstrajecten. Opleidingen moeten nu gericht zijn op kwalificaties die zijn onderverdeeld in deelkwalificaties. Hiermee wordt een voorzichtig begin gemaakt met het vervangen van strakke, eenduidige opleidingen die leiden tot een specifiek diploma, door flexibele leertrajecten, die zijn samengesteld uit modulen en die zijn gericht op verschillende (deel)diploma's. In andere landen is dit proces al in een verder gevorderd stadium dan in Nederland (Raffe 1992; De Bruijn en Howieson 1995). Voor de initiële opleidingen betekent dit dat zij uiteindelijk trajecten moeten gaan aanbieden die niet

3. Sinds het midden van de jaren tachtig worden de eindtermen, de kennis en kunde waarover leerlingen geacht worden te beschikken na succesvolle afronding van de opleiding, volgens een bepaalde procedure ontwikkeld en steeds weer bijgesteld. Het belangrijkste kenmerk van deze procedure is dat de eindtermen van beroepsopleidingen worden afgeleid van zogenaamde beroepsprofielen die door de sociale partners per branche of sector zijn opgesteld. Om te beginnen worden de ontwikkelingen in de betreffende bedrijfstak verkend en vastgelegd in functie- en beroepenstructuren. Daarvan worden vervolgens concrete beroepsprofielen afgeleid. Aan de hand van de beroepsprofielen worden dan de bekwaamheden en kennisterreinen geformuleerd waarover iemand moet beschikken om met succes deel uit te kunnen maken van de betreffende beroepsgroep. Deze bekwaamheden en kennisterreinen worden geconcretiseerd in eindtermen. Deze 'vertaalslag' van beroepsprofiel naar opleidingsprofiel is de verantwoordelijkheid van sociale partners en onderwijs gezamenlijk. De opleidingsprofielen, eindtermen die geclusterd zijn in certificaateenheden, worden na vaststelling door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen uiteindelijk weer verder uitgewerkt in concrete onderwijs- en praktijkactiviteiten. Dat laatste is de verantwoordelijkheid van het onderwijs, maar daarbij kan het onderwijs weer gebruik maken van het bedrijfsleven, bijvoorbeeld voor invulling van de praktijkcomponent (McDaniel 1995).

meer gericht zijn op een enkele functie of beroepsgroep, maar die toch voldoende toespitsing behouden op de beroepspraktijk waartoe opgeleid wordt. Met het oog op de stijgende behoefte aan om-, na- en bijscholing (voor werknemers maar ook voor werklozen en herintreders) kunnen uit dit aanbod ook specifieke, op maat gesneden trajecten worden samengesteld voor volwassen deelnemers. De veranderingen in *methodiek* kenmerken zich met name door een grotere aandacht voor de praktijkcomponent en een versterking van het leren aan de hand van beroepsmatige problemen.⁴

VERANDERENDE KWALIFICATIEVEREISTEN IN DRIE SECTOREN

Veranderingen in kwalificatievereisten nemen uiteraard in verschillende sectoren en beroepen uiteenlopende verschijningsvormen aan. Ook vanuit een emancipatieperspectief hebben ze een per sector wisselende betekenis. We bespreken de mogelijkheden en risico's van veranderingen in de beroepsstructuur en de beroepspraktijk daarom voor drie sectoren afzonderlijk: de techniek, de dienstverlening en verzorging, en de economisch-administratieve en commerciële sector.

Technische sector

In de technische sector profileren beroepen en beroepsgroepen zich door een nadruk op beroepsspecifieke instrumentele kennis en kunde als de kern van de beroepsuitoefening. Een timmerman moet 'een hamer kunnen vasthouden'.⁵ Ook de beroepsopleiding speelt daarin een rol. De opleidingen voor technische beroepen zijn vaak nogal (vak)technisch-instrumenteel gericht. Het toenemende belang van 'omgaan met mensen en informatie', dat we in de vorige paragraaf signaleerden, houdt dus vooral voor de beroepsuitoefening in de technische sector en voor de technische opleidingen een grote verandering in. Werkgevers benadrukken dat hun werknemers niet alleen het 'ambacht' dienen te beheersen maar tevens diagnostisch en probleemoplossend moeten kunnen denken en handelen, sociaal vaardig dienen te zijn, enzovoort. Beroepsopleidingen moeten daarom (meer) aandacht besteden

4. Deze drie ontwikkelingen in het secundair beroepsonderwijs worden per 1 januari 1996 (nog) sterker gestimuleerd door de overheid in het kader van de invoering van de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB). De WEB is een van de in totaal vier bestelwetten die het onderwijs kent, naast de Wet op het basisonderwijs, de Wet op het voortgezet onderwijs en de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek.

5. Ook technisch-instrumentele kwalificaties veranderen door de introductie van nieuwe technologieën overigens van karakter, op een manier die relevant is vanuit het oogpunt van emancipatie. Doordat allerlei til- en hefwerkzaamheden door machines zijn overgenomen, is lichamelijke kracht – een (veronderstelde) barrière voor vrouwen – voor veel technische beroepen geen vereiste meer.

aan de beroepshouding, sociaal-communicatieve vaardigheden en probleem-oplossingsvermogen.

Deze aandacht voor niet-technisch-instrumentele kennis en vaardigheden in de techniek, waaronder ook vaardigheden die traditioneel vooral in de dienstverlening voorkwamen, biedt mogelijkheden voor het doorbreken van de masculiene uitstraling van deze sector. Het toenemende belang van communicatieve en sociale vaardigheden in technische beroepen kan de toegankelijkheid van deze beroepen voor meisjes en vrouwen bevorderen. Het gaat om vaardigheden die werkgevers, door hun vrouwelijke connotatie, gemakkelijk bij vrouwen en meisjes zullen herkennen. Omgekeerd kan een grotere nadruk op dergelijke vaardigheden de techniek ook voor meisjes zelf aantrekkelijker maken. Uit verschillende onderzoeken in het hoger technisch onderwijs is bijvoorbeeld bekend dat meisjes de exclusieve gerichtheid van de opleiding op techniek als beperkend ervaren (zie Ten Dam e.a. 1992 en voor het middelbaar technisch onderwijs Braams en Meesters 1991; De Wolff 1996).⁶ Maar dit effect kan alleen worden bereikt als het belang van deze vaardigheden wordt geëxpliciteerd in kwalificatie- en beroepsprofielen, en cursisten en werknemers er ook op worden beoordeeld. Dat is op dit moment nog nauwelijks het geval. In de opleidingen blijven toetsing en examinering bijvoorbeeld nog vooral gericht op technisch-instrumentele kennis en kunde. De verandering komt slechts schoorvoetend tot stand.

Hiervoor zijn verschillende redenen aan te geven. In de eerste plaats blijven zowel technische beroepsgroepen als technische opleidingen liever het specifieke en vaak ambachtelijk-instrumentele als de kern van het 'vakmanschap' benoemen. Met behulp hiervan garanderen ze het bestaansrecht van het beroep, respectievelijk de opleiding, en kunnen ze anderen, die 'het ambacht' niet beheersen, uitsluiten. In het genoemde veranderingsproces, dat in feite ook een machtsstrijd betekent, is indirect ook het 'mannelijke' aanzien van het beroep in het geding. Juist de specifieke technisch-instrumentele vaardigheden waarmee het beroep lang is gedefinieerd hebben een mannelijke connotatie (zie bijvoorbeeld Cockburn 1983).

In de tweede plaats blijkt het, zowel aan de kant van de beroepspraktijk als aan de kant van de beroepsopleiding, lastig om de nieuwe kwalificaties goed te omschrijven. Niet-technische kennis en kunde moeten geïntegreerd wor-

6. Overigens is dit een redenering waarin essentialisme gemakkelijk kan insluipen, omdat er gebruik wordt gemaakt van bestaande seksevooroordelen. Wellicht ten overvloede benadrukken we hier dat het niet gaat om natuurlijke eigenschappen van vrouwen en meisjes, maar om eigenschappen die in onze cultuur met vrouwelijkheid verbonden zijn geraakt.

7. Van Zolingen (1995) laat in haar dissertatie zien dat het apart benoemen van niet-technisch-instrumentele kwalificaties – of sleutelkwalificaties zoals zij definieert – leidt tot steeds weer nieuwe rijtjes 'algemene' kwalificaties die min of meer zonder betekenis blijven zolang ze los van een context worden gedefinieerd.

den in de definitie van beroepsmatige kennis en kunde (zie verder hieronder). Daar is men tot nu toe nog niet goed in geslaagd.⁷ Wat betreft kwalificaties op sociaal-emotioneel gebied wordt ook wel gesteld dat ze moeilijk zijn te omschrijven omdat ze niet in kwantitatieve termen te vatten zijn. Vaardigheden worden gewoonlijk gewaardeerd op basis van de tijd die het gemiddeld kost om ze onder de knie te krijgen. De evaluatie van dienstverlenende vaardigheden, waar kwaliteit een belangrijke factor is, zou met de traditionele kwantitatieve en produktgeoriënteerde maten niet goed mogelijk zijn (*Women and structural change* 1994). Anderen zien dit eerder als een uiting van het onvermogen om de competenties te erkennen die nodig zijn voor het werk dat vrouwen (vaak onbetaald) verrichten (Willis en Kenway 1996).

Ons inziens zou vanuit een emancipatieperspectief ingesprongen moeten worden op de pogingen om niet-technisch-instrumentele vaardigheden een plaats te geven in de techniek. In verschillende landen worden op dit moment pogingen gedaan om zogenoemde 'sleutelkwalificaties' te definiëren. Het gaat daarbij om competenties die van belang zijn in de beroepsuitoefening, maar die niet speciaal verbonden zijn met een bepaald beroep of een bepaalde sector. Bijvoorbeeld: informatie verzamelen, analyseren, en organiseren; plannen en organiseren; probleemoplossen; en samenwerken. Emancipatiestrategieën zouden kunnen aansluiten bij de kritiek die langzamerhand steeds vaker wordt geuit op de neiging om dergelijke vaardigheden in algemene termen en los van een beroepsmatige context te definiëren (Van Zolingen 1995). Het gaat namelijk bij deze nieuwe kwalificaties niet om aparte, extra kwalificaties, maar om een herdefinitie van gangbare kwalificaties, en om een nieuwe definitie van 'vakman/vrouwschap'. Een automonteur moet niet zozeer kunnen 'diagnostiseren' in het algemeen. Zij of hij moet, wanneer er een probleem is met een auto, door een beroep te doen op zijn/haar vakkennis, binnen niet al te lange tijd een adequate diagnose kunnen stellen, die liefst ook nog leidt tot een verzoek tot reparatie.

Voor kwalificaties op sociaal-emotioneel terrein geldt dat ze vaak wel worden erkend, maar worden geformuleerd in termen van (karakter)eigenschappen van personen, in plaats van in termen van kennis en kunde. Dit is precies het probleem waarmee kennis en vaardigheden die traditioneel aan vrouwen worden toegeschreven altijd te kampen hebben gehad. Deze kwaliteiten worden bijvoorbeeld beschreven als 'goed met mensen kunnen omgaan', terwijl een specifiekere formulering in termen van kennis en vaardigheden ook mogelijk zou zijn, bijvoorbeeld 'je vermogen om lichaamstaal te lezen en je onderhandelingsvaardigheden inzetten om potentiële conflicten op te sporen en op te lossen' (Willis en Kenway 1996:242).

Ook moet ervoor gewaakt worden dat de niet-technisch-instrumentele vaardigheden waarover in relatie tot technische beroepen wordt gesproken, niet zo worden gedefinieerd en getoetst dat ze toch eerder herkend worden bij mannen dan bij vrouwen. Dat geldt bijvoorbeeld voor vaardigheden als: initiatief tonen, creativiteit bezitten en verantwoordelijkheid nemen. Dezelf-

de gedragingen worden bij vrouwen en mannen immers vaak verschillend beoordeeld en gewaardeerd; een jongen die zich doortastend gedraagt, wordt al gauw gezien als initiatiefrijk, terwijl een meisje op basis van hetzelfde gedrag als (te) 'bijdehand' wordt gekwalificeerd. Wanneer veranderende kwalificatievereisten in termen van persoonskenmerken worden gedefinieerd, bestaat bovendien voor beroepsopleidingen de neiging om deze niet expliciet in het curriculum en de eindtermen en examinering/toetsing op te nemen. Dit vergroot de ruimte voor impliciete seksespecifieke en oneigenlijke selectiecriteria ná de opleiding. Dan wordt namelijk pas bij een sollicitatie vastgesteld of de kandidaat 'het heeft' of niet.

Vanuit een emancipatieperspectief is het daarom van belang om kwalificatievereisten niet bij voorbaat te formuleren op een manier die refereert aan – hetzij 'vrouwelijke' hetzij 'mannelijke' – persoonskenmerken. De gedachte dat het niet gaat om het toevoegen van op zichzelf staande elementen aan beroeps- en kwalificatieprofielen, maar om het formuleren van niet-technisch-instrumentele vaardigheden *in samenhang* met technisch-instrumentele kennis en kunde, biedt ons inziens mogelijkheden om deze valkuil te vermijden.

Verzorging en dienstverlening

Terwijl voor technische beroepen geldt dat de *nieuwe* kwalificatievereisten niet of in termen van persoonskenmerken worden geformuleerd, geldt voor veel kwalificatievereisten voor verzorgende en dienstverlenende beroepen dat deze altijd al als 'vrouwelijke' persoonskenmerken zijn gedefinieerd. Kwalificatieprofielen in deze sector zijn traditioneel weinig expliciet gedefinieerd, zowel wat betreft de benodigde technisch-instrumentele kennis en kunde als wat betreft de niet-technisch-instrumentele vaardigheden. De technisch-instrumentele vaardigheden worden nauwelijks gezien als vaardigheden omdat zoveel vrouwen ze beheersen (het zijn *everywoman's skills* volgens Willis en Kenway 1996) en omdat vrouwen ze in de privé-sfeer en als vrijwilligsters 'gratis' beschikbaar stellen. Bij de niet-technisch-instrumentele kwalificaties wordt er vaak van uitgegaan dat het gaat om 'vanzelfsprekend aanwezige' eigenschappen van vrouwen. Dat geldt bijvoorbeeld voor kwaliteiten op sociaal-emotioneel gebied als tact, hulpvaardigheid en de bereidheid te luisteren. Deze zogenaamde *tacit skills* komen niet in beroepsprofielen en functiebeschrijvingen tot uiting en blijven in het proces van functiewaardering onzichtbaar en dus onbeloond. In beroepsopleidingen komen ze vaak wel aan de orde, maar niet in de zin van kennis en vaardigheden (Bontius 1984). Doordat kwalificaties in de verzorgende en dienstverlenende sector weinig specifiek geformuleerd zijn, wordt er ook maar een zeer beperkt aantal beroepen en functies onderscheiden. Dit in tegenstelling tot de technische beroepen, waar sprake is van een vergaande splitsing naar werkzaamheden, niveau en branche. Het ontbreken van een differentiatie naar functies en niveaus in een beroep betekent ook dat een carrièrepad ontbreekt.

Emancipatiestrategieën in de verzorgende en dienstverlenende sector zouden zich in de eerste plaats moeten richten op een statusverhoging van en verdere differentiatie in deze beroepen. Het expliciet benoemen, erkennen en belonen van de nu nog vaak impliciete kwaliteiten die voor de uitoefening van deze beroepen nodig zijn, is daarbij een eerste stap. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van ontwikkelingen die zich op dit moment in de praktijk van de verzorgende beroepen voordoen. In de eerste plaats groeit de zorgbehoefte snel door de toename van het aantal bejaarden, en door verschuiving van intra-murale naar extra-murale zorg. Daarnaast zijn er medische en zorgtechnische veranderingen en tenslotte is er sprake van een verschuiving in het uitgangspunt van zorg van 'de instelling bepaalt' naar 'de cliënt bepaalt'. Vergroting van de doelmatigheid en efficiëntie en de noodzaak tot kostenbeheersing zijn redenen voor deze verschuiving in uitgangspunt. Deze combinatie van factoren en de daarmee naar voren komende spanningsverhouding tussen zorg en efficiëntie kunnen leiden tot een zekere professionalisering van verzorgende beroepen, in die zin dat taken en beroepsvereisten preciezer omschreven en ge(her)definieerd worden en daardoor beter zichtbaar worden (Morée en Vulto 1995).

Een strategie zou hier – net als in de technische sector – kunnen zijn om de niet-technisch-instrumentele kennis en kunde expliciet te formuleren als onderdelen van kwalificatieprofielen. Hier heeft dat een andere betekenis dan in de techniek. Het expliciteren van niet-technisch-instrumentele kwalificaties zou hier gebruikt kunnen worden om functie(groepen) van elkaar te onderscheiden. Ook hier geldt weer dat deze gekoppeld moeten worden aan de werkzaamheden die de betreffende functie omvat. Zo hebben adequate probleemoplossende vaardigheden in elke deelbranche (bijvoorbeeld intra-murale versus extra-murale zorg), voor elke cliëntgroep (bijvoorbeeld psychiatrische patiënten versus hartpatiënten), en voor elk niveau (bijvoorbeeld verzorgingsassistente versus hoofdverpleegkundige) een andere invulling en betekenis. Differentiatie, niet alleen naar niveau of type werkzaamheden maar juist ook naar branche, cliëntencategorie en complexiteit van de patiënt/cliëntsituatie, opent de mogelijkheid om de niet-technisch-instrumentele kennis en kunde specifiek en meer in relatie tot de technisch-instrumentele kennis en kunde te formuleren. Op deze manier kan de identiteit van de verschillende te onderscheiden beroepsgroepen in de dienstverlening en verzorging beter naar voren komen, en wordt een stap gezet op weg naar (h)erkenning en professionalisering.

Afsplitsing van functies vindt echter tot nu toe maar mondjesmaat plaats en dan alleen – naar niveau – aan de onderkant (assistenten) en aan de bovenkant (managementfuncties), maar nauwelijks in het grote middengebied. Opleidingen kunnen hierin een belangrijke rol vervullen door opleidingsdifferentiaties of functiespecifieke 'moduulpakketten' te ontwikkelen, en door in eindtermen alle benodigde competenties te benoemen.

Een andere strategie voor opwaardering van verzorgende en dienstverle-

nende beroepen in het kader van de herdefiniëring van kwalificatieprofielen en opleidingsprofielen is het benadrukken van juist de technisch-instrumentele kwalificatievereisten. Recente ontwikkelingen bieden ook daarvoor mogelijkheden. Terwijl voor sommige beroepen in de technische sector geldt dat ze in een proces van 'tertiaïrisering'⁸ verwickeld zijn, is er in de verzorgende en dienstverlenende sector sprake van een proces van 'technologisering'. Door de invoering van nieuwe technologie, kostenbesparingsmaatregelen, nieuwe organisatieconcepten en dienstverlenings- en zorgbenaderingen zijn kwalificatievereisten van werknemers in deze sector aanzienlijk veranderd in de richting van meer technisch-instrumentele kennis en kunde. Voorbeelden hiervan zijn automatiseringsvaardigheden, organisatievermogen, teamwerk als zorgconcept, en meer nadruk op zorgtechnische vaardigheden. Dat maakt het gemakkelijker om beroepen en functies af te bakenen en kwalificatieprofielen te omschrijven. En, zoals we al stelden, is voor de professionalisering (identiteit en status) van beroepen in de dienstverlening en verzorging juist differentiatie in beroepen en van opleidingen van belang.⁹

Nieuwe technologieën, organisatieconcepten en zorgbenaderingen betekenen vaak ook een toename van complexe functies in de verzorging en dienstverlening. Dit biedt perspectieven voor de mobiliteit en carrièreperspectieven van werknemers. Daarmee wordt de sector ook aantrekkelijker voor mannen. In de verpleging is al eerder het zogenoemde 'kroonprinseffect' (Ott 1985) geconstateerd: mannen stromen snel naar de hogere posities door, vaak zonder ervaring in de praktijk van het vak. Dit is uiteraard geen reden om strategieën gericht op differentiatie en opwaardering van functies achterwege te laten. Het vereist eerder aanvullende strategieën om te zorgen dat ook vrouwen doorstromen naar de hogere functies.

Economisch-administratieve en commerciële beroepen

De economisch-administratieve en commerciële sector wordt gekenmerkt door seksesegregatie naar branche maar vooral naar functie. Vrouwen vervullen vooral ondersteunende, representatieve en dienstverlenende functies op het uitvoerend niveau (bijvoorbeeld receptioniste, secretaresse), terwijl mannen vooral te vinden zijn in de hogere functies, in gespecialiseerde functies zoals boekhouding, en in functies 'met een gezicht naar buiten' zoals de handel en verkoop. Kwalificatieprofielen zijn hier, met name voor functies waarin veel vrouwen werkzaam zijn, nog minder in kaart gebracht en expliciet gedefinieerd dan in de dienstverlenende en verzorgende beroepen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat werkgevers zowel afgestudeerden van het

8. Dat wil zeggen dat ze steeds meer kenmerken van beroepen in de dienstverlening gaan vertonen.

9. Dit is overigens in aanvang van belang voor de professionalisering van elk beroep (zie De Bruijn en Nieuwenhuis 1994). Ook de ontwikkeling van technische beroepen is zo verlopen.

algemeen voortgezet onderwijs als van beroepsopleidingen voor dergelijke functies geschikt achten (De Bruijn 1992). Veelal dienen startende werknemers (ongeacht hun vooropleiding) nog een specifieke bedrijfsgerichte opleiding te volgen, met name gericht op het internaliseren van de specifieke bedrijfscultuur en het leren van specifieke kennis en vaardigheden die worden toegepast in het bedrijf of de branche. Bij de rekrutering van nieuwe werknemers wordt, met name in de commerciële branches, vooral gelet op de 'juiste houding', 'inzet' en 'algemene ontwikkeling' (af te meten aan het niveau van het diploma in plaats van het type beroepsgerichte diploma).

Vanwege het karakter van deze sector met zijn scherpe concurrentie en het karakter van de ondersteunende functies (dienstbaar aan en passend in het imago van het bedrijf) is er – in tegenstelling tot de technische en non-profit-sector – vanuit de werkgevers lange tijd weinig bemoeienis geweest met de reguliere beroepsopleidingen op dit terrein. Werkgevers hielden liever direct zicht en greep op de scholing die hun – toekomstige – werknemers zouden volgen, zodat ze er min of meer van verzekerd konden zijn dat na afloop van de scholing werknemers direct inzetbaar zijn, passen in de bedrijfscultuur en deze bedrijfscultuur ook uitdragen.

Naast een aantal duidelijk afgebakende beroepsgroepen met specifiek geformuleerde, bedrijfs overstijgende kwalificatieprofielen, met name op financieel-economisch terrein, is het overgrote deel van beroepen en functies in deze sector ingedeeld in enkele globaal geformuleerde beroepsgroepen. Aan de ene kant verschillen functietyperingen en beloningssystemen in deze losse verzamelingen aanzienlijk tussen deelbranches en bedrijven, terwijl de werkzaamheden vaak overeenkomen. Aan de andere kant is er weinig differentiatie, ook in bedrijven, naar niveau van de werkzaamheden. Naast de geringe inspanningen van werkgevers om kwalificatieprofielen in meer bedrijfs overstijgende zin te expliciteren, kent deze sector ook van oudsher, met name weer voor beroepen waarin veel vrouwen werkzaam zijn, een lage organisatiegraad van werknemers.

Ook in de economisch-administratieve sector zijn echter ontwikkelingen gaande die emancipatorische effecten kunnen hebben, in die zin dat voor beroepen waarin veel vrouwen werkzaam zijn beroepsprofielen scherper worden omschreven en betere doorstroommogelijkheden beginnen te ontstaan. Zo zijn voor het secretaresseberoep de afgelopen jaren diverse pogingen ondernomen om reeksen van functiebeschrijvingen en beroepsprofielen te definiëren die elkaar opvolgen in termen van opleidingsniveau en vereiste ervaring (Van Uffelen en Sloep 1994; *Het secretaresseberoep in vijf profielen* 1994; zie ook Volman en Moerkamp 1996). Door een heldere definiëring van de taken en vereiste kwalificaties van secretariële functies op verschillende niveaus wilde men onder andere de voorwaarden creëren voor loopbaanplanning voor secretaresses en voor een herziening van de waardering van deze functies.

Voor secretariële functies geldt, net als voor de verzorgende sector, dat

‘vrouwelijke’ kwaliteiten een belangrijke rol in de beroepsuitoefening spelen zonder dat deze worden benoemd en beloond. Vanuit dit perspectief zijn functiebeschrijvingen van secretaresses vaak onvolledig. Met name taken en vereisten op het communicatieve vlak, zoals tact en inlevingsvermogen, worden niet beschreven. Verantwoordelijkheden worden in vage termen omschreven, bijvoorbeeld ‘verzorgen’ en ‘richtlijnen uitvaardigen’ in plaats van ‘verantwoordelijkheid hebben’ en ‘leiding geven’ (Van Uffelen en Sloep 1994). In het kader van het streven naar professionalisering van het secretaresseberoep wordt ook gezocht naar manieren om ‘dienstbaarheid’ te herformuleren in termen van ‘dienstverlenende vaardigheden’ (Volman en Moerkamp 1996).

Ons inziens kunnen beroepsopleidingen, behalve een volgende rol op zich te nemen, ook mede sturing geven aan dergelijke processen. Door heldere opleidingsprofielen te ontwikkelen kunnen ze zich als actor in dit proces profileren (De Bruijn en Nieuwenhuis 1994).

(H)ERKENNING VAN REEDS VERWORVEN COMPETENTIES EN KWALIFICATIES

De toenemende overlap in vereiste kwalificaties tussen functies en beroepen, de behoefte aan een ander type competenties en voortdurende veranderingen in de beroepsuitoefening vragen ook om nieuwe methoden om vast te stellen over welke competenties mensen beschikken. Dit wordt steeds noodzakelijker, omdat het onmogelijk is om bij elke kleinere of grotere wijziging in functie-inhouden werknemers een nieuwe opleiding te laten volgen, of om bij elke overstap tussen – vaak gedeeltelijk overlappende – beroepsopleidingen leerlingen opnieuw te laten beginnen. Dit impliceert ook veranderingen voor het beroepsonderwijs. Het diploma van een initiële beroepsopleiding zal bijvoorbeeld steeds minder als selectie criterium gelden in een tijd waarin de functie-inhoud aan verandering onderhevig is en functie- en baanmobiliteit toeneemt.

Zowel in de beroepspraktijk als in het secundair beroepsonderwijs wordt nu gezocht naar manieren om competenties en kwalificaties die mensen op verschillende manieren hebben verworven – in een opleiding, op de werkplek, in vrijwilligerswerk of in de privé-sfeer – te herkennen en erkennen (Klarus 1993). In verschillende landen (recent ook in Nederland) wordt geëxperimenteerd met *assessment centres* waar individuen hun kwalificatieniveau kunnen laten testen (Janssen 1991; Raffe 1992; Klarus 1993). In Frankrijk worden deze centra ook gebruikt voor het reguliere onderwijs, namelijk om jongeren beter te kunnen ‘plaatsen’ in opleidingstrajecten van het meest geschikte type en niveau.

Het debat over het (h)erkennen van eerder verworven competenties en kwalificaties spitste zich voor het (beroeps)onderwijs in eerste instantie voor-

al toe op cursisten met een niet-traditionele schoolloopbaan. Het belang ervan voor bijvoorbeeld herintreedsters en migranten werd het eerst duidelijk. Zo hebben herintreedsters enerzijds vaak verouderde diploma's, terwijl ze anderzijds in de periode dat ze buiten het arbeidsproces stonden wel relevante ervaring hebben opgedaan, bijvoorbeeld als vrijwilligster of in de privé-sfeer. Migranten hebben nogal eens diploma's die hier onbekend zijn of ervaring die niet in een diploma is vastgelegd.

380

Het feit dat het (h)erkennen van reeds verworven competenties en kwalificaties nu ook voor de 'gewone' werknemers en leerlingen relevant wordt, biedt nieuwe perspectieven voor het (h)erkennen van kennis en vaardigheden van vrouwen. In de eerste plaats is het expliciteren van kwalificatievereisten en van methoden om competenties vast te stellen op zichzelf een gunstige ontwikkeling. De ervaring heeft geleerd dat daar waar een formeel selectiecriteria ontbreekt of als minder belangrijk wordt beschouwd, allerlei onzichtbare mechanismen een rol gaan spelen, waarbij veelal persoonskenmerken de doorslag geven (Van Eck e.a. 1994). In veel gevallen, onder meer vanwege de samenstelling van selectiecommissies en door de invloed van vrouwelijke en mannelijke stereotypen, werkt dit in het nadeel van vrouwen. In de tweede plaats kan ook op dit proces van explicitering van kwalificatievereisten worden ingesprongen met een pleidooi om de niet-technisch-instrumentele competenties die van belang zijn te benoemen.

In het secundair beroepsonderwijs zijn nog weinig concrete stappen gezet om instrumenten te ontwikkelen of toe te passen voor (h)erkenning van verworven competenties en kwalificaties. Vanuit een emancipatieperspectief is het belangrijk dat het reguliere beroepsonderwijs het ontwikkelen en uitvoeren van *assessment*-procedures niet aan de 'markt' overlaat, maar zelf een voortrekkersrol vervult. Het onderwijs is in een betere positie dan actoren op de arbeidsmarkt om te voorkomen dat seksestereotypen in deze procedures insluipen. Branches en beroepsgroepen zullen immers proberen hun marktaandeel te beschermen door het belang van technisch-instrumentele vaardigheden te benadrukken.

In de nabije toekomst zal een rol voor het onderwijs ook voor de hand liggen. Vanwege de beoogde flexibiliteit in opleidingstrajecten, niet alleen voor de initiële opleidingen maar ook voor de om-, her- en bijscholingstrajecten (zie hierna), zullen reguliere onderwijsinstellingen steeds vaker moeten bepalen op welk moment van het opleidingstraject leerlingen of cursisten kunnen 'instappen'. Opleidingen in de verzorgende en dienstverlenende sector hebben hier al ervaring mee, evenals het volwassenenonderwijs, in het bijzonder de opvolgers van de 'moedermavo' en de scholingsinstanties van de arbeidsvoorziening, zoals bijvoorbeeld de Vrouwenwakscholen. Hiervan zou bij het ontwikkelen van instrumenten voor (h)erkenning van eerder verworven competenties gebruik kunnen worden gemaakt.

DE ONTWIKKELING VAN NIEUWE LEERTRAJECTEN IN HET
SECUNDAIR BEROEPSONDERWIJS

In het begin van de jaren tachtig werd door verschillende partijen geconstateerd dat er sprake was van aansluitingsproblemen tussen het beroepsonderwijs en de beroepspraktijk (zie *Op weg naar een gezamenlijke verantwoordelijkheid* 1984). De overgang van school naar werk verliep voor veel jongeren moeizaam, de jeugdwerkloosheid was hoog, terwijl er ook een tekort was aan goed gekwalificeerde vaklieden. In vervolg op een 'open overleg' over deze aansluitingsproblematiek tussen de verschillende betrokken groeperingen, namelijk overheid, onderwijs en sociale partners, werd afgesproken dat de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij overleg over en vormgeving van het beroepsonderwijs moest worden vergroot (*Op weg naar een gezamenlijke verantwoordelijkheid* 1984). Beroepsopleidingen dienden beter te worden afgestemd op de beroepspraktijk. Het nieuwe onderwijskundige credo voor het beroepsonderwijs werd flexibilisering van leerwegen. Een belangrijk aspect van deze flexibilisering betreft een andere organisatie en invulling van opleidingstrajecten.

Een eerste kenmerk van de vormgeving van deze nieuwe opleidingstrajecten is het streven naar meer 'open' leertrajecten in plaats van rigide progressieroutes. Daartoe worden opleidingen verdeeld in afgeronde eenheden (modulen) die ook per onderdeel afgesloten c.q. geëxamineerd worden (certificaateenheden), in plaats van één examen. Het voordeel van dergelijke 'open' leertrajecten is de mogelijkheid om extra onderdelen in de opleiding op te nemen waardoor de keuze voor een specifieke functie minder definitief is. Zo wordt het mogelijk om minder traditionele onderdelen zonder radicale beslissingen toe te voegen aan het kwalificatieprofiel.

Parallel aan de nadruk op het belang van functie- en beroepsoverstijgende kwalificaties en bredere competentieprofielen en een zekere vervaging van beroepsafbakeningen, biedt de optie van open leertrajecten mogelijkheden voor vermindering van de seksegregatie in het beroepsonderwijs. Behalve dat 'open' leertrajecten a-typische keuzen makkelijker kunnen maken, hebben ze ook het voordeel dat de opleiding in een later stadium weer gemakkelijk opgepakt of aangevuld kan worden.

Het aanbieden van 'open' leertrajecten houdt echter ook een risico in, dat vergelijkbaar is met het probleem van de 'pretpakketten' in het algemeen voortgezet onderwijs. Wanneer 'open' inhoudt dat de mogelijkheid wordt geboden om een beroepsopleidingstraject te kiezen dat leidt tot een – voor de beroepspraktijk – onduidelijk kwalificatieprofiel, dan kan dit seksspecifieke gevolgen hebben. De ervaring leert immers dat de opleidingskeuzen van meisjes vaak minder door arbeidsmarktoverwegingen worden ingegeven dan die van jongens (Van Eck en Volman 1988). In die zin zal het secundair beroepsonderwijs enerzijds het keuzeproces van leerlingen intensief moeten begeleiden, en anderzijds de opleidingstrajecten die aan cursisten worden aangeboden ook moeten 'verkopen' aan de beroepspraktijk.

Een tweede kenmerk van de nieuwe opleidingstrajecten is dat het leren in en aan de hand van realistische beroepsmatige contexten een meer centrale plek krijgt in de opleiding (zie bijvoorbeeld Gordon e.a. 1994). Naast de traditionele stage krijgen andere vormen van contextueel leren en contacten met de beroepspraktijk een plaats. Daarbij wordt onder andere gebruik gemaakt van nieuwe technologieën. Simulatieprojecten, werken aan de hand van een casus, oplossen van beroepsmatige problemen en inbreng van experts uit de beroepspraktijk worden in opleidingen geïntegreerd. Ook de overgang van (de cultuur van) de opleiding naar (de cultuur van de) beroepsuitoefening verloopt daarmee geleidelijker. Vooral voor meisjes in beroepsopleidingen voor 'traditionele mannenberoepen' kan dit een voordeel zijn.

In opleidingen in de dienstverlenende en verzorgende sector bestond het op een gevarieerde wijze leren in beroepsmatige contexten al langer, dat wil zeggen het gebruik maken in het onderwijs van beroepsmatige (leer)situaties die variëren naar cliëntgroep en/of naar zorgsituatie. Het feit dat dergelijke manieren om het onderwijsleerproces te organiseren nu ook in technische opleidingen een plaats krijgen, maakt van de dienstverlenende en verzorgende sector voorlopers op dit punt. Dit kan een positieve weerslag hebben op het imago van deze opleidingen.

EMANCIPATIESTRATEGIEËN IN HET BEROEPSONDERWIJS

Als afsluiting van dit artikel zetten we nog eens op een rijtje welke mogelijkheden en gevaren de hierboven beschreven ontwikkelingen vanuit een emancipatie-optiek bieden.

Het feit dat niet-technisch-instrumentele kennis en vaardigheden in technische beroepen aan belang winnen, kan de toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van de technische sector voor vrouwen en meisjes bevorderen. Daarnaast worden ook vaardigheden op het gebied van probleemoplossen, initiatief tonen en organiseren steeds meer van belang. We waarschuwen ervoor dergelijke vaardigheden niet in termen van persoonskenmerken of *eigenschappen* te formuleren, omdat dat veel ruimte voor (seks)vooroordelen laat. Een emancipatiestrategie die voor het beroepsonderwijs verder ontwikkeld zou moeten worden, is het streven om niet-technisch-instrumentele kwalificatievereisten een plaats te geven in kwalificatieprofielen. Deze vereisten zouden geformuleerd moeten worden in termen van *leerbare* kennis, vaardigheden en houdingen.

Voor traditioneel vrouwelijke beroepen in de verzorging en een deel van de economisch-administratieve sector kan een expliciete erkenning van het belang van sociaal-communicatieve vaardigheden bijdragen aan een statusverhoging (en op langere termijn zelfs betere beloning) van deze beroepen. De erkenning van het feit dat het hier gaat om kennis, vaardigheden en (leerbare) 'houdingen', en niet om 'eigenschappen', is een voorwaarde voor de

professionalisering van deze beroepen. Daarnaast kan in het streven naar professionalisering en opwaardering van deze beroepen ook worden verwezen naar nieuwe technisch-instrumentele kennis en vaardigheden die voor de beroepsuitoefening noodzakelijk zijn, bijvoorbeeld door technologische ontwikkelingen. Toenemende differentiatie en specialisatie van functies in deze sectoren kunnen bovendien leiden tot betere doorstroommogelijkheden en carrièreperspectieven. Een – wellicht niet te vermijden – risico is, dat deze sectoren hiermee ook aantrekkelijker worden voor mannen, die snel zullen doorstromen naar de hogere functies.

383

De beroepsopleidingen in deze sectoren zouden daarom vanuit een emancipatieperspectief op verschillende manieren moeten inspelen op dergelijke ontwikkelingen. In de eerste plaats kan de arbeidsmarktpositie van de (veelal vrouwelijke) leerlingen worden versterkt door hen voor te bereiden op de nieuwe technologieën en organisatievormen waarmee ze in hun toekomstige werk te maken zullen krijgen. Deze moeten een plaats in de opleiding krijgen. In de tweede plaats moet een differentiatie naar functieniveaus ook in de opleidingsstructuur weerspiegeld worden. Wat betreft het beroepsonderwijs kwam het toegenomen belang van het (h)erkennen van reeds eerder en eventueel elders verworven competenties van werknemers en cursisten aan de orde. In de flexibilisering van opleidingstrajecten zien we vanuit een emancipatieperspectief mogelijkheden om te werken aan minder naar sekse gesegregeerde opleidingen. Flexibilisering moet echter niet zover gaan dat 'pret-trajecten' kunnen ontstaan. Tenslotte kan de tendens om gevarieerde vormen van leren in realistische beroepsmatige contexten in opleidingstrajecten in te bouwen, vanuit een emancipatieperspectief gebruikt worden om meisjes in opleidingen waar ze sterk zijn ondervertegenwoordigd weerbaar te maken met het oog op hun toekomstige werksituatie.

Emancipatiebeleid moet steeds meer facetbeleid zijn. Dat houdt in dat beleidsontwikkelingen op specifieke terreinen nauwlettend moeten worden gevolgd op hun relevantie vanuit een emancipatie-optiek. In dit artikel zijn enkele actuele discussies, ontwikkelingen en mogelijkheden in het beroepsonderwijs besproken. Het is van belang dat emancipatiedeskundigheid wordt ingezet in alle fasen van het proces waarin (steeds opnieuw) beroepsprofielen worden geformuleerd, eindtermen worden gedefinieerd, en naar het bereiken van eindtermen door leerlingen wordt toegewerkt. Daarbij moet bedacht worden dat de beroepsopleiding slechts één actor in een krachtenveld is; nieuwe opleidingsprofielen en aangeboden kwalificaties kunnen alleen functioneren als ze (h)erkend worden door sociale partners en overheid. Duidelijk is wel dat het onderwijsveld meer kan doen dan achter ontwikkelingen in het arbeidsveld aanlopen, en dat emancipatiestrategieën zich niet hoeven te beperken tot het stimuleren van deelname van meisjes aan sectoren waarin ze zijn ondervertegenwoordigd.

LITERATUUR

- Beleidsplan Emancipatie Beroepsonderwijs 1991-1995. Contactgroep Emancipatie Beroepsonderwijs, CIBB, 's-Hertogenbosch 1990.
- Bontius, I., 'Opleiden tot verzorgen', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 17, 5 (1984), nr. 1, pp. 56-71.
- Braams, M., en M. Meesters, *Aanpassen en jezelf blijven. Schoolloopbanen en werkervaringen van meisjes met een technische opleiding*. OSA-werkdocument w 86, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 's-Gravenhage 1991.
- Bruijn, E. de, *Professionalisering in toerisme en recreatie. Beroepsvorming en opleidingen*. SCO, Amsterdam 1992.
- , en A.F.M. Nieuwenhuis, 'Opleidingen tussen beroep en markt', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 10 (1994), nr. 3, pp. 242-255.
- , en M. Volman, *The changing role of vocational and technical education: challenges and opportunities for women. A discussion of the main results of the VOTEC activity*. OECD, Parijs 1994.
- , en C. Howieson, 'Modular vocational education and training in Scotland and the Netherlands: between specificity and coherence', *Comparative Education* 31 (1995), nr. 1, pp. 83-100.
- Cockburn, C., *Brothers. Male dominance and technological change*. Londen (Pluto Press) 1983.
- Dam, G. ten, E. van Eck en M. Volman, *Onderwijs en sekse. Een verkenning van researchprogramma's*. DCE/STEO, 's-Gravenhage 1992.
- Eck, E. van, en M. Volman, *De winkel gaat gewoon een tijdje dicht. Arbeidsmarktperspectieven en opleidingskeuzen aan het einde van de basisschool, een verkennende studie*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/SCO, Amsterdam 1988.
- , B. Wilbrink en A. Vermeulen, *Doelmatigheid en partijdigheid van psychologisch onderzoek bij de selectie van schoolleiders in het primair onderwijs*. SCO, Amsterdam 1994.
- Gordon, J., J.P. Jallade en D. Parkes, *Op weg naar een beroep in Nederland, Duitsland en Frankrijk. Structuren binnen het beroepsonderwijs en de afstemming van het onderwijs op de arbeidsmarkt: een international vergelijking*. OSA-rapport nr. v 42, Leiden (DOP) 1994.
- Het secretaresseberoep in vijf profielen*. LOSV (Landelijk Overleg Secretarissen Verenigingen), i.s.m. Schoevers/Content, 1994.
- Janssen, A.T.H., *Herkennen en erkennen van kwalificaties. Initiatieven in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten*. Zoetermeer (MOW) 1991.
- Klarus, R., *Ervaring telt*. CIBB-studies 2, CIBB, 's-Hertogenbosch 1993.
- McDaniel, O.C., 'Naar een nieuwe stelsel van beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie', in: *Gids Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie* (1995), pp. A4-1-1 – A4-1-22.
- Moreé, M., en M. Vulto, 'Zorgarbeid als zorgenkind? De kwaliteit van arbeid in de gezinsverzorging', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 11 (1995), nr. 1, pp. 48-60.
- Op weg naar een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Eindrapport van het Open Overleg over de voorstellen van de commissie-Wagner inzake het beroepsonderwijs*. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Den Haag (Staatsuitgeverij) 1984.
- Ott, M., *Assepoesters en kroonprinsen. Een onderzoek naar de minderheidspositie van agenten en verplegers*. Amsterdam (SUA) 1985.
- Plan van aanpak emancipatie 1994/1996*. BVE-procescoördinatie, 1994.

- Raffe, D. (red.), *Modularisation in initial vocational training. Recent developments in six European countries*. Centre for Educational Sociology at the University of Edinburgh, Edinburgh 1992.
- Uffelen, A. van, en M. Sloep (red.), *Een functie met inhoud. De secretaressefunctie in kaart gebracht*. Alphen a/d Rijn/Zaventhem (Samson Bedrijfsinformatie) 1994.
- Vocational education and training for youth. Towards coherent policy and practice*. OECD, Parijs 1994.
- Vocational training in the Netherlands. Reform and innovation*. OECD, Parijs 1994.
- Volman, M., *Women in vocational and technical education: changes and challenges. A gender perspective on the results of the VOTEC-activity*. OECD, Parijs 1994.
- , en T. Moerkamp, *Veranderingen in secretariële functies en opleidingen: een gender-perspectief*. SCO-Kohnstamm-Instituut, Amsterdam 1996.
- Willis, S., en S. Kenway, 'Gender and the restructuring of work and vocational education in Australia: some perilous possibilities', *Journal of Education Policy* 11 (1996), nr. 2, pp. 239-258.
- Wolff, C. de, *Vrouwen met mts op de arbeidsmarkt: vijf jaar later*. OSA-werkdocument w 148, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 's-Gravenhage 1996.
- Women and structural change. New perspectives*. OECD, Parijs 1994.
- Zolingen, S.J. van, *Gevraagd: sleutelkwalificaties. Een studie naar sleutelkwalificaties voor het middelbaar beroepsonderwijs*. Katholieke Universiteit, Nijmegen 1995.

Van de straat naar de staat

*De rol van vrouwenstudies in de coalitie van feministen en de overheid rond fysiek en seksueel geweld*¹

386

In 1991 krijgen Nederlanders van de overheid vlak voor het met hoge kijkcijfers gewaardeerde 8-uur-journaal op de televisie de boodschap dat 'seks natuurlijk is, maar nooit vanzelfsprekend'. De beelden van de grensoverschrijdende jongeman en de begeleidende muziek van de Rolling Stones 'You can't always get what you want' veronderstel ik bekend. De informatie die wordt gegeven luidt, dat één op de drie vrouwen ooit in haar leven is geconfronteerd met seksueel misbruik en dat acht van de tien daders bekenden zijn van het getroffen meisje of de vrouw. Een zelfde Postbus-51-spot bereikt ons enige jaren later. Het onderwerp is nu seksuele intimidatie. Beelden van een hond die tegen de benen van een man op 'rijdt' moeten ditmaal diens seksegenoten tot meer compassie met vrouwen brengen. Dat de overheid zich over dit onderwerp via een massamedium als de televisie tot de bevolking wendt, en expliciet het mannelijk deel daarvan aanspreekt op zijn verantwoordelijkheid, maakt deel uit van een campagne die waarschijnlijk uniek is in Europa. Ook in internationaal verband vervult de Nederlandse overheid een voorttrekkersrol; haar politieke vertegenwoordigers zijn al enige jaren pleitbezorger van de zelfbeschikking van vrouwen op het gebied van voortplanting en seksualiteit en van de onderkenning van geweld tegen vrouwen als een schending van mensenrechten, zoals in 1995 in Peking weer is gedemonstreerd (zie Berger 1995). Vijftien jaar eerder is het de actiegroep 'De verschrikkelijke Sneeuwvrouw' die de Nederlandse straten 'onveilig' maakt met haar reuze voetafdrukken: 'seksueel geweld de wereld uit'. Hoe is een feministisch actiepunt in nog geen vijftien jaar van de straat bij de staat beland en hoe is het mogelijk dat de staat zich uiteindelijk met publiekscampagnes via een massamedium als tv weer richt tot 'de straat'? Om die vraag te beantwoorden volg ik de wegen waarlangs een feministisch actiepunt tot verantwoordelijkheid wordt van de overheid. Centraal staat de mijns inziens cruciale, intermediaire rol – tussen feministische acties en Haagse politiek en beleidsvorming – van door vrouwenstudies aangedragen vocabulaire en 'kennis'.

Het ligt voor de hand dat ik dit verhaal vertel in het perspectief van de agendabouw, een politicologische benadering waarin de wording van politie-

1. Voor hun veelsoortige commentaar op eerdere versies van dit artikel wil ik mijn collega's van de sectie Beleid, Cultuur en Seksevraagstukken bedanken, evenals Gertru Diender, Barbara Henkes, José Rijnaarts en Irene Meijer.

ke onderwerpen wordt bestudeerd: op de politieke agenda komen en blijven is in deze optiek van beslissende betekenis voor het politieke welslagen van een maatschappelijk vraagstuk. Als we de caleidoscoop echter schudden, is het ook mogelijk een verhaal te vertellen over verschuiving van overheidsdoelen in het kader van emancipatievraagstukken, waarmee de vraag wordt gesteld naar de functie van een bepaalde thematiek voor de politiek. De snel groeiende belangstelling van de politiek en vervolgens het beleid voor de problematiek van fysiek en seksueel geweld kan dan worden gezien als een welkome verandering van politieke en beleidsdoelen, bijvoorbeeld weg van het vastgelopen emancipatiebeleid rond het bevorderen van de economische zelfstandigheid van vrouwen. Ikzelf behoorde indertijd tot de sceptisch gestemden, maar moest in de loop der jaren erkennen dat niet alleen economische zelfstandigheid een politiek onderwerp en beleidsterrein is gebleven, maar ook dat fysiek en seksueel geweld een belangrijk politiek en beleidsmatig gegeven is geworden. Hoe dat is gebeurd, daarover gaat dit artikel.

387

OP DE POLITIEKE AGENDA: EEN STRUCTUREEL PROBLEEM

In 1982 vindt een historische conferentie plaats over seksueel geweld, de 'Kijkduinconferentie'. Ze wordt gehouden op initiatief van de tweede staatssecretaris voor Emancipatiebeleid, Hedy d'Ancona, bekend mvm-feminist en sociaal-democraat. Het is de inmiddels ex-staatssecretaris zelf die hier, in navolging van meer radicale delen van de vrouwenbeweging dan mvm, spreekt over seksueel geweld als een structureel probleem waartegen de overheid als onderdeel van het emancipatiebeleid actie heeft te ondernemen. Opheffing van de onderdrukking van vrouwen veronderstelt niet alleen een beleid gericht op economische zelfstandigheid van vrouwen, maar vraagt tevens om een beleid tegen geweld dat niet ophoudt bij de deuren van de privé-sfeer. Economische overheersing van mannen en hun seksuele dominantie zijn twee kanten van dezelfde medaille, die afhankelijkheid en onderdrukking van vrouwen impliceert. Bij beide draait het erom zelfbeschikking van vrouwen te bewerkstelligen, zo stelt D'Ancona in haar openingstoespraak op de conferentie (Acker en Rawie 1982). Hier wordt niet alleen door een bewindspersoon een nieuwe definitie van een probleem gegeven – seksueel geweld is *structureel* van karakter –, hier wordt tevens die nieuwe omschrijving – een feministische analyse van het probleem – verbonden aan *overheidsverantwoordelijkheid*.

In de jaren zeventig, in het bijzonder met de oprichting van Blijf-van-m'n-Lijf-huizen, is het probleem van geweld tegen vrouwen meer manifest geworden. De praktijk van de huizen geeft de eerste aanwijzingen voor het gevaar binnen relaties: niet de man in de bosjes maar vrienden en partners blijken de belangrijkste bedreiging voor vrouwen. Mishandeling en verkrachting zijn de eerste grote publieke *issues*, eind jaren zeventig worden ook andere vor-

men van (seksueel) geweld – pornografie, vrouwenhandel, prostitutie – aan de kaak gesteld. In de jaren tachtig krijgen seksueel misbruik van meisjes door familieleden en ongewenste intimiteiten – seksuele intimidatie – een zwaarder accent. In die tijd is (de omvang van) het gevaar van geweld in gezinnen, in partnerrelaties niet meer dan een feministische hypothese, een vermoeden. In de loop van enkele jaren begint het ernaar uit te zien dat lichamelijk en seksueel geweld een veelkoppig monster is, een wijdverbreid verschijnsel in de samenleving, met ingrijpende gevolgen voor de gezondheid van vrouwen. Vrouwenstudies, eind jaren zeventig nog maar net gestart als feministische beweging in de wetenschap, geeft in kleinschalig onderzoek aandacht aan het probleem door allereerst het beschrijven van de ervaringen van vrouwen (Doomen 1977; Vorrink 1982; Ensink en Albach 1983) en meer theoretisch de maatschappelijke – patriarchale – samenhangen te analyseren. Geweld wordt hier expliciet geanalyseerd als een uitdrukking van macht in ‘heteroseksualiteit’ (Römkens 1980; 1986).

D’Ancona neemt de radicale – buiten feministische kring hoogst omstreden – maar ook schetsmatige inzichten over in een officiële analyse. Op de Kijkduinconferentie is seksueel en fysiek geweld op een nieuwe agenda gezet: die van de parlementaire politiek. Zoals ook de problematiek van het milieu laat zien, hoeft een plaats op deze agenda nog niets te zeggen over feitelijke beleidsintenties; die plaats kan een louter symbolische betekenis hebben. De conferentie in 1982 is ook van historisch belang omdat hier tegelijkertijd een tweede politieke slag is geslagen: de conferentie markeert de vliegende start van een geheel nieuw terrein van overheidsbeleid, gericht op preventie, hulpverlening en voorlichting rond seksueel geweld. Sterker nog, dit beleid zal in de jaren tachtig de hoeksteen worden van het emancipatiebeleid.

De liberale opvolger van D’Ancona, Annelien Kappeyne van de Copello (VVD), gaat vanaf 1983 rustig door op de ingeslagen weg van haar sociaal-democratische voorganger. Voor Kappeyne is bij het geweld schending van de integriteit van het lichaam aan de orde. Het beleid dat vervolgens onder de verantwoordelijkheid van Kappeyne wordt ontwikkeld is indertijd door feministen bestempeld als revolutionair.² Kappeyne heeft zich laten overtuigen door de feministische analyse van haar voorganger (zie bijvoorbeeld Van der A e.a. 1982). De bewindsvrouw verbindt die analyse als liberaal en jurist moeiteloos met de grondrechten, waarvan integriteit van het lichaam er één is. Door ‘respect’, dat wil zeggen ‘niet-inmenging’, voor de privé-sfeer hieraan ondergeschikt te maken, kan bijvoorbeeld verkrachting in het huwelijk strafbaar worden gesteld, (ideo)logisch althans. Het zou nog acht jaar duren – Kappeyne zelf is dan al enige jaren overleden – voordat in 1991 dit wetsvoorstel wet wordt (zie Goldschmidt en Holtmaat 1993:164 e.v.).

2. Zie bijvoorbeeld de bespreking door Jeanne Doomen (1986) van de nota’s, die in 1983, 1984 en 1985 zijn verschenen.

Op de conferentie van 1982 worden de genodigden – onder wie een kleine groep van feministische publicisten en academici – gehoord, niet alleen over fundamentele politieke kwesties, maar ook in hun roep om *meer kennis* over het geweld. Actiegroepen zijn sceptisch en bekritisieren het selectieve uitnodigingsbeleid. Toch kunnen zij zich ook vinden in de aanbeveling van het congres: wetenschappelijk onderzoek naar het karakter en de omvang van verschillende vormen van geweld tegen vrouwen, met name in de privésfeer. Dezelfde aanbeveling wordt gedaan in een trendstudie over heteroseksualiteit (Draijer 1984) en een onderzoeksprogrammering op het terrein van vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek, die (in)direct in opdracht van de regering zijn gemaakt (*Eindadvies van de VBEO* deel II 1983). Beide publikaties signaleren in de Nederlandse onderzoekstraditie – als weerklank van de seksuele-liberaliseringsbeweging – een overbelichting van de plezierige kanten van seksualiteit. De roep om meer kennis aangaande seksueel geweld wordt hiermee op verschillende ‘plaatsen’, waaraan de overheid zich heeft gecommitteerd, bevestigd en daarmee versterkt. Er wordt nu geschreven over ‘lacunes in kennis’ – en dat is een andere taal dan die van de acties, de straat, waar ‘seksueel geweld de wereld uit’ moet. Het feministische vocabulaire is met het vrouwenstudiesonderzoek mee veranderd en geherformuleerd in een taal waarmee de overheid vertrouwd is.

Voor de ontwikkeling van overheidsbeleid is het nodig zicht te krijgen op de verschillen en overeenkomsten van de uiteenlopende vormen van geweld. Immers vrouwenhandel en incest, aanranding en pornografie, prostitutie, verkrachting en mishandeling worden in feministische analyses alle onder de noemer (seksueel) geweld geschaard.³ Onderscheiding naar de aard van het geweld, de verhoudingen waarin het geweld plaatsvindt, de geïmpliceerde sociaal-psychologische mechanismen, lijkt noodzakelijk. Bovendien bestaan in eerste instantie uitsluitend indicaties van de omvang van het probleem. Benoeming van geweld tegen vrouwen als een structureel probleem is in de eerste plaats een politieke zaak, maar komt tegelijkertijd tegemoet aan de feministische (kennis)behoefte de samenhang van vrouwenonderdrukking te begrijpen. De overheid is op het spoor gezet, erkent het gewicht van het probleem, maar kan met haar beleid tegen (seksueel) geweld alleen een begin maken door onderzoek te initiëren.

Precieze gegevens zijn nodig voor het ontwikkelen van een emancipatiebeleid, maar ook om andere betrokken ministeries zoals Justitie en Welzijn te overtuigen van de ernst van de problematiek. Op initiatief van de Directie

3. Prostitutie en pornografie zijn al snel omstreden als vormen van seksueel geweld. Bij beide is mijns inziens na jaren (van discussie) enige consensus bereikt het geweldskarakter te beperken tot de gedwongen omstandigheden waaronder prostitutie en pornografie met volwassenen kan plaatsvinden. De overheid gaat in de loop der jaren over tot het subsidiëren van De Rode Draad, een vakbond van hoeren, en van de Stichting tegen Vrouwenhandel.

Coördinatie voor Emancipatiebeleid onderschrijven deze ministeries de aanbeveling van de conferentie van 1982: het entameren van onderzoek naar fysiek en seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes. Dit resulteert – mede aangespoord door vragen in de Tweede Kamer – in het initiatief van de regering tot meerdere onderzoeken, waaronder twee grote onderzoeksprojecten, inclusief representatieve *surveys*, in de privésfeer van gezinnen en relaties. Eén onderzoek vraagt naar seksueel misbruik van meisjes, een ander gaat in op fysiek en seksueel geweld in heteroseksuele relaties.⁴ Het committeren van meerdere ministeries aan de vaststelling van het feit dat onderzoek naar de problematiek nodig is, verbindt hen in beginsel ook aan de uitkomsten en de ‘beleidsrelevantie’ ervan: dat men *gezamenlijk* op grond van de verzamelde kennis verantwoordelijkheid zal nemen voor de politieke en de beleidsconsequenties. Hiermee wordt tevens het draagvlak voor het eventueel te voeren beleid binnen de regeringscoalitie gecreëerd.

Feministen en vrouwenstudiesonderzoekers, vrouwelijke of feministische politici en ambtenaren die emancipatie in hun portefeuille hebben, vinden elkaar in hun behoefte aan meer informatie en inzichten. Niet alleen het feit dat seksueel geweld als problematiek onderdeel wordt van politiek en overheidsbeleid, maar ook dat het onderwerp op de – mede door de overheid gefinancierde – onderzoeksagenda komt, is het resultaat van die coalitie. De opmerkelijke continuïteit in het beleid van de socialistisch-feministische en de liberale bewindspersoon voor het emancipatiebeleid staat symbool voor die nieuwe en brede coalitie. De machtsongelijkheid tussen de seksen wordt in 1981 nog beschouwd als een particuliere mening van D’Ancona, die wordt geschrapt uit de regeringsverklaring van het toenmalige kabinet van Van Agt (zie Meinen en Nijon 1992:70 e.v.). De formulering ‘schending van de lichamelijke integriteit van vrouwen’ van Kappeyne vindt gemakkelijker ingang doordat de problematiek wordt verbonden en gelegitimeerd in de taal van de in Den Haag gerespecteerde grondrechten van burgers. De politieke bakens zijn verzet met dit over partijpolitieke grenzen heen reikende doeltreffende ‘een-tweetje’ van twee vrouwelijke politici. De ambtenaren kunnen op grond van de nieuwe definitie van het probleem aan het werk. De continuïteit in het beleid strekt dan ook verder dan de vierjarige ambtstermijn van Kappeyne, want ze kan nu, na het overhalen van de politieke wissels, op een ander niveau – dat van het beleid – worden gerealiseerd.

4. Een derde onderzoek richt zich op seksuele intimidatie; het doel is het zichtbaar maken van seksueel geweld in arbeidssituaties en de mogelijkheden van vrouwen tot verzet te onderzoeken (De Bruijn en Timmerman 1986; zie ook Timmerman 1990). Een vierde project gaat in op (het gebrek aan) therapeutische openheid ten aanzien van seksueel misbruik in de bestaande RIAGG-hulpverlening (Frenken en Van Stolk 1987).

OP DE PUBLIEKE AGENDA: CIJFERS EN RELATIEDYNAMIEK

De resultaten van de twee onderzoeksprojecten naar seksueel misbruik van meisjes en naar fysiek geweld in heteroseksuele relaties, die in 1988 and 1989 worden gepresenteerd, vormen nieuwsfeiten voor het NOS-journaal en krijgen uitbundige aandacht in de massamedia. Het onderzoek naar seksueel misbruik van meisjes door familieleden geeft de volgende informatie: één op de zeven vrouwen heeft in haar jeugd seksueel misbruik meegemaakt; bij de helft van hen gaat het om zwaar misbruik gedurende een lange periode. Als meisje is een kwart van de vrouwen seksueel misbruikt door iemand van buiten de familie, zoals een buurman of een leraar; in twee derde van de gevallen beperkt het misbruik zich tot één incident. In totaal gaat het om één op de drie vrouwen die in haar jeugd te maken heeft gehad met een of andere, meer of minder zware vorm van seksueel misbruik.⁵ Wat fysiek en seksueel geweld in partnerrelaties betreft is het volgende geconstateerd.⁶ Fysiek geweld van hun partner treft één op de vijf vrouwen; de helft van deze vrouwen (één op negen) is geconfronteerd met regelmatig terugkomend ernstig gewelddadig gedrag; één op de dertien vrouwen is gedwongen tot seks door hun partner.⁷

391

De omvang van het probleem is volstrekt onderschat; het publiek en de media raken gebiologeerd door de mogelijke reikwijdte van de problematiek en daarmee door de cijfers en percentages van de onderzoeken. De columnist in de schrijvende pers hekelen deze preoccupatie met cijfers, terwijl zij in één moeite door het waarheidsgehalte van dezelfde gegevens onder vuur nemen: de methode van onderzoek kan niet deugen. De betrouwbaarheid van het geheugen van de geïnterviewden wordt ter discussie gesteld: fantaseerden de respondenten niet een eind weg?⁸ Er ontspint zich een publiek debat in dag- en opiniebladen, op afstand gevolgd door de vakbladen. De critici worden allereerst van repliek gediend door feministische publicisten en onderzoekers, die vrij snel in hun beoordeling worden gesteund door enkele man-

5. Volgens Draijer (1988a) is er sprake van seksueel misbruik als de seksuele contacten tegen de zin van het meisje plaatsvinden, of als zij deze contacten niet kan weigeren als gevolg van emotionele druk, lichamelijk of relationeel overwicht of dwang en/of (dreiging met) geweld van de pleger.

6. Onder fysiek geweld verstaat Römkens handelingen die, tegen de wil van de ander, inbreuk maken op haar/zijn fysieke integriteit en/of pijn of letsel toebrengen. Zij spreekt van 'gedwongen seksualiteit' als er fysiek geweld is gebruikt om de vrouw tot seksueel verkeer te dwingen.

7. Draijer 1988a, 1990; Langeland en Van der Vlugt 1990; Langeland en Draijer 1991; Römkens 1989a, 1992. Wat jongens aangaat wordt geschat dat 5 à 10% van hen in zijn jeugd te maken heeft gekregen met seksueel misbruik, soms door familieleden, maar meestal door mannen en door oudere jongens van buiten de familie. Vrouwelijke daders vormen een uitzondering (Spanjaard 1992; Dijkstra 1995).

8. Voorbeelden van saillante bijdragen leveren Piet Vroon in *de Volkskrant* van 17-9-1988 of Marianne Broeder en Anton de Goede in dezelfde krant (8-10-1988).

nelijke *éminences grises* onder de medisch specialisten zoals gynaecologen en psychiaters (Van Hall en Van Dantzig).⁹ Het betreft mannen, met een lange staat van dienst en reputatie, die dateert van ver voor deze debatten. Hun beoordeling kan niet worden afgedaan als feministische vooringenomenheid. In dit publieke debat voltrekt zich op grote schaal wat ook reeds in 1982 op de Kijkduinconferentie gebeurde: de kritiek, gestoeld op ongeloof, kwam hier van mannen die de voorvechters waren geweest van de seksuele liberaliseringsbeweging. Zij waren bevreesd voor 'nieuwe kuisheid'. De uitkomsten van het onderzoek zouden een aantasting kunnen betekenen van de verworven nieuwe vrijheden, waarvan feministen toch al de *male bias* hadden laten zien.

Ondanks de publieke commotie over de schaal waarop seksueel (en fysiek) geweld voorkomt, blijft de overheid, juist gesteund door de in de onderzoeken geconstateerde reikwijdte van de problematiek, beleid en onderzoek entameren naar fysiek en seksueel geweld. In 1988 doet de overheid zelfs een hoogst opmerkelijke stap naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek naar seksueel misbruik: de drie subsidiërende ministeries – Sociale Zaken, Welzijn en Justitie – nemen een gezamenlijk standpunt in over het onderzoek, op grond waarvan hun beleid en intenties op het terrein van seksualiteit en geweld worden gepresenteerd aan het parlement. De drie betrokken ministeries bepleiten extra overheidsinspanningen voor preventie en voorlichting, bij het signaleren, melden en interveniëren na seksueel geweld en hulp aan zowel slachtoffers als plegers. Tenslotte wordt deskundigheidsbevordering nodig geacht, en worden organisatorische consequenties voor de hulpverlening getrokken. Een veelomvattend programma voor zogeheten primaire en secundaire preventie is hiermee neergezet (TK 88-89 21158 nr. 1; zie *Standpunt van de Ministeries* 1989). Zo'n eervolle en richtinggevende plaats valt een onderzoek in de Nederlandse parlementaire politieke verhoudingen niet snel toe.

Het publiek en de media richten zich nagenoeg exclusief op de cijfers. Minder belangstelling krijgt de belangrijke uitkomst van de twee projecten dat geen van beide vormen van fysiek en seksueel geweld overwegend plaatsvindt in een bepaald sociaal-economische milieu, in een bepaalde regio of in gezinnen en partnerrelaties met een bepaalde religieuze achtergrond. De gedachte dat deze vormen van geweld vooral, zo niet uitsluitend in lagere klassen en asociale gezinnen plaatsvinden, blijkt op vooroordelen te berusten.¹⁰ Andere dan sociologische kenmerken van de gezinnen en relaties drin-

9. Zie bijvoorbeeld de reacties in *de Volkskrant* van 24-9-1988: Saskia Monshouwer, Anne de Vries en Aafke Komter reageren hier, terwijl het ministerie van szw een officiële reactie stuurt voor de opiniepagina van zaterdag 15-10-1988.

10. Wat heteroseksueel geweld betreft wordt op grond van een herinterpretatie van de gegevens van Römken bestreden dat sociaal-economische klasse geen enkele invloed heeft op het (vaker) voorkomen van geweld. Zie Brinkgreve en De Regt 1991.

gen zich op: wanneer 'incest' voorkomt, gaan families tevens gebukt onder een anti-seksueel en emotioneel arm klimaat. Vaak krijgen de getroffen kinderen ook te maken met mishandeling (Draijer 1988a). Het gaat veelal om 'gesloten' gezinnen, levend in een sociaal isolement, die vijandig staan tegenover de buitenwereld, gezinnen met een controlerende en dominerende vader en een moeder die vaak passief, ziek of psychisch afwezig is (Mijlof 1991). Sociaal isolement is ook kenmerkend voor de relaties van vrouwen die getroffen worden door het fysieke en seksuele geweld van hun partner. Bovendien worden ook zij geconfronteerd met dwang en sociale controle, in dit geval niet door hun vaders, maar door hun partners (Römkens 1989a; zie ook Mastenbroek 1995). Te zamen vormen deze zaken onderscheidende aspecten van de verhoudingen in de gezinnen en relaties, waarin mannen seksueel en fysiek geweld uit kunnen oefenen. We moeten dus preciezer kijken naar de psychologie, de geïmpliceerde *relatie- en gezinsdynamiek*, die niet is voorbehouden aan een bepaald sociaal-economisch of cultureel milieu. Acht van de tien daders zijn een bekende van het slachtoffer: bij meisjes gaat het dus om vaders, ooms of onderwijzers; bij vrouwen kan het gaan om hun partners, vrienden of om bijvoorbeeld hulpverleners en geestelijken. Dit betekent dat het misbruik of geweld plaatsvindt in relaties, en juist in de meest intieme relaties blijft seksueel en fysiek geweld niet beperkt tot één incident. Op grond van deze conclusie wordt de vraag actueel: 'Waarom zijn mannen in staat hiermee door te gaan?', en 'Waarom kunnen meisjes en vrouwen het geweld niet stoppen?' Een belangrijk inzicht is dat vrouwen en meisjes in deze vaak levensbepalende relaties gevangen zijn door gevoelens van loyaliteit en medeverantwoordelijkheid, schuld en schaamte.

De uitkomsten van beide projecten ondersteunen het overheidsbeleid; tegelijkertijd stellen ze het beleid voor problemen. De conclusie dat fysiek en seksueel geweld een serieus en omvangrijk probleem betreft, biedt de overheid een legitimatie voor verdere beleidsontwikkeling en -maatregelen. De conclusie echter dat het geweld in verband moet worden gebracht met een procesmatige en langdurige dynamiek in relaties, is vooralsnog een moeilijker te hanteren inzicht om beleid op te baseren. Het duurt nog enige jaren voordat via een andere gedachtengang deze *relatiedynamiek* hanteerbaar wordt voor overheidsbeleid, juist bij de massamediale voorlichtingscampagnes.

OP DE ONDERZOEKS- EN BELEIDSAGENDA: VEELVOUDIGE MACHT EN RISICOGROEPEN

De hardnekkige *common sense*-opvatting – 'heeft ze geen aanleiding gegeven?' – herleiden feministen al vrij snel tot het mechanisme 'blaming the victim'. Maar het feministische antwoord, in feite de omgekeerde stelling, dat 'iedere vrouw slachtoffer kan worden van fysiek of seksueel geweld' en de achterlig-

gende patriarchaatsanalyse worden eveneens ontoereikend: hiermee kan niet worden verklaard waarom de ene vrouw wel en de andere vrouw niet daadwerkelijk wordt getroffen door seksueel of fysiek geweld. De feministische patriarchaatsanalyse is eind jaren tachtig toe aan herziening (zie Draijer 1988a:206 e.v.). De vraagstelling wordt actueel of bepaalde vrouwen extra kwetsbaar zijn en waardoor dat komt. Welke groepen lopen op grond van welke kenmerken meer risico? En in welke situaties of relaties zijn vrouwen extra kwetsbaar? De vraag naar de onderscheidende kenmerken van daders wordt op deze wijze eveneens actueel: welke (groepen) mannen in welke situaties of relaties vormen een potentieel gevaar? Immers, wat geldt voor de getroffen vrouwen, geldt ook voor de daders: de patriarchaatsanalyse is tevens ontoereikend om daadwerkelijke plegers van fysiek en seksueel geweld te onderscheiden van hun seksegenoten die zich daaraan niet schuldig maken. Binnen vrouwenstudies stelt men zich in volgende onderzoeken de vraag op grond waarvan bepaalde groepen vrouwen meer risico lopen, een vraag die in een patriarchaatsanalyse niet wordt gesteld. De nieuwe vraagstelling impliceert analytisch een verfijning en nuancering van het gehanteerde machtsbegrip, dat niet langer alomvattend van karakter kan zijn: eenzijdige machts- en afhankelijkheidsrelaties worden verruild voor een historische of specifieke en een interactieve benadering.

De overheid kan haar beleid – aansluitend bij deze meer precieze vragen (en eventueel te benoemen risicogroepen en -situaties) – gemakkelijker vormgeven dan in eerste instantie mogelijk leek op grond van het inzicht in de met fysiek en seksueel geweld verweven psychodynamiek. De overheid gaat op grond van signalen uit de vrouwenhulpverlening extra aandacht besteden aan kwetsbare groepen vrouwen en potentiële dadergroepen, en geeft opnieuw opdracht voor onderzoek, maar nu onder reeds benoemde risicogroepen, zoals vrouwelijke migranten en vluchtelingen, en bijvoorbeeld vrouwen en meisjes met een fysieke of geestelijke handicap (*Emancipatie in het WVC-beleid* 1991). Het betreft vrouwen in extra afhankelijke situaties en buitengewoon ongelijke relaties. Migrantenvrouwen bijvoorbeeld kunnen voor hun verblijfsvergunning afhankelijk zijn van hun echtgenoot, waardoor zij bij echtscheiding uit het immigratieland kunnen worden gezet. Onderzoek wijst op de extreme ontkenning in de eigen groep van het voorkomen van seksueel misbruik of fysiek geweld, waardoor het spreken over of het vluchten uit gewelddadige relaties extra wordt bemoeilijkt (zie Deug 1990 of Lalmahomed 1995). Onder vrouwen met een handicap schuilen de extra risico's – zo laat onderzoek zien – in de volgende factoren: zij verkeren door hun handicap vaker in hulpverleningssituaties, waarin hulpverleners grenzen kunnen overschrijden. Daders maken bovendien misbruik van hun fysieke beperkingen en van het bestaande vooroordeel dat deze vrouwen seksualiteit ontberen (Pijpers en Turkenburg 1993; 1994; zie ook Kolk en Grünell 1994). Wat mogelijke plegers betreft zet het ministerie van wvc (Geestelijke Volksgezondheid) eind jaren tachtig de toon door bepaalde beroepsgroepen, zoals de

brede groep van hulpverleners, aan te spreken op hun bijzondere verantwoordelijkheid (*Seksueel geweld en het WVC-beleid* 1988; zie ook *Seksueel misbruik door hulpverleners* 1988). Vrouwelijke cliënten in hulpverleningssituaties, bij (keurings)artsen, bij therapeuten of in psychiatrische instellingen verkeren in afhankelijke situaties en relaties, en zijn daardoor kwetsbaar: op welke schaal en waarom hulpverleners daarvan misbruik maken is onderwerp van onderzoek (zie Aghassy en Noot 1990; Glaser en Straver 1991).

De kwetsbaarheid van deze groepen vrouwen is voorstelbaar. Het volgende voorbeeld spreekt op het eerste gezicht minder voor zich: niet de cliënt wordt geïntimideerd, maar de werkende functionaris. Het betreft gezinsverzorgsters die een groot risico lopen seksueel te worden geïntimideerd door de mannelijke bewoners van de huizen waar zij werken (Dijkstra 1992; zie ook Gremmen 1995). De betrokken organisaties, zoals de Sting en de Stoig, spreken over één op de drie vrouwelijke huishoudelijke hulpen die ervaring heeft met seksuele intimidatie. Een intrigerende conclusie van dit onderzoek is dat afhankelijke mannelijke cliënten vrouwen seksueel intimideren en aanranden, vrouwen van wiens werk ze afhankelijk zijn. Dit soort onderzoek geeft ons specifieke inzichten in de werking van macht en sekse bij seksueel geweld: zijn afhankelijkheid van haar werk kan in de waagschaal worden gesteld. Waarom? Omdat het werk een lage status heeft? Omdat het wordt verricht in het huis van de man, zijn privé-domein, waar hij de scepter zwaait? Omdat de instellingen sneller geneigd zijn de hulpbehoevende cliënt in plaats van hun vrouwelijke personeelsleden in bescherming te nemen?

Deze voorbeelden laten zien dat macht en afhankelijkheid in (bepaalde) relaties altijd aan de orde zijn, maar dat we lokaal, op situaties toegesneden onderzoek moeten verrichten om de specifieke kenmerken te achterhalen; duidelijk wordt dat macht (om seksualiteit op te dringen) en binnen relaties dus afhankelijkheid of loyaliteitsconflicten altijd aan de orde zijn, maar voortdurend precies moeten worden gelokaliseerd. Echter ook dan reikt onze kennis niet verder dan condities van situaties en relaties, en die kennis leert ons nog niets over het daadwerkelijk plaatsvinden van het geweld. Als we ervan uitgaan dat de meeste mannelijke therapeuten zich weten te gedragen of dat vrouwen met een handicap doorgaans fatsoenlijk worden behandeld, dan blijft de vraag 'waarom de één wel, en de ander niet?' onbeantwoord, en misschien is deze vraag ook wel niet te beantwoorden. Een verfijning van het machtsbegrip is desondanks nodig om het bestaan van extra kwetsbare groepen vrouwen en van potentiële plegers beter te doorgronden; afhankelijkheid of machtsongelijkheid tussen de seksen blijkt op zichzelf beschouwd onvoldoende verklaring te bieden. Deze begripsmatige ontwikkeling in onderzoek loopt parallel aan de uitkomsten van meer algemene, theoretische debatten in vrouwenstudies over het concept macht. Dit debat cirkelt rond de vraag of de machtsverhoudingen tussen de seksen een specifiek type macht behelst, en leidt mijns inziens tot de voorlopige – niet onomstreden – conclusie dat machtsprocessen tussen mannen en vrouwen niet bijzonder van

karakter zijn (zie Leijenaar e.a. 1987; Gremmen en Westerbeek van Eerten 1988; Vogel 1988).

396

Deze discussie en begripsmatige ontwikkeling zijn ook terug te vinden in de wijze waarop de overheid seksueel en fysiek geweld gaat herdefiniëren. In 1991 is niet langer uitsluitend sprake van machtsongelijkheid tussen de seksen als de (te onderzoeken) achtergrond van het geweld, maar van machtsongelijkheden. Dit denken in termen van ongelijkheden – tussen volwassenen en kinderen, artsen tegenover patiënten enzovoort – leidt tot een herdefiniëring van seksueel geweld als geweld dat op een seksuele wijze tot uiting komt, ongeacht tegen wie het is gericht. Hiermee – zo constateren Van Delft e.a. (1994:83) – verveelvoudigt zich het aantal specifieke doelgroepen (van slachtoffers) waarop het overheidsbeleid zich gaat richten. De hoofdtegenstelling in het beleid rond fysiek en seksueel geweld – die van mannen versus vrouwen en meisjes – dreigt hierdoor te vervagen. In het vervolg van dit artikel blijkt echter dat, willen we seksueel geweld begrijpen en bestrijden, er niet uitsluitend oog moet zijn voor specifieke machtsverhoudingen, maar wel degelijk ook rekening moet worden gehouden met dominante patronen in een samenleving, die seksuele grensoverschrijvingen van jongens en mannen in de hand werken. Onderkenning van de betekenis – door alle bijzondere machtsverhoudingen heen – van een *dominant heteroseksueel patroon en de geïmpliceerde relatiedynamiek* tussen de seksen zal de basis worden voor de massamediale voorlichting door de overheid. Om die stap in het overheidsbeleid te begrijpen, vervolgen we ons verhaal over veelvoudige macht en risicogroepen, ditmaal onder de daders van fysiek en seksueel geweld.

DADERS EN HET DOMINANTE HETEROSEKSUELE PATROON

Feministisch onderzoek, net als het overheidsbeleid, is in het begin allereerst gericht op het fenomeen van geweld en de getroffenen, voor het leeuwedeel vrouwen. Mannen zijn weliswaar verantwoordelijk voor het geweld of het misbruik, de daders, maar hun schuld roept – mede ingegeven door de vigerende patriarchaatsanalyse – niet direct (te onderzoeken) vragen op. Bert van Herk, oprichter van de onder mannen weinig weerklank vindende actiegroep Mannen tegen Seksueel Geweld, is in Nederland de eerste die de vraag opwerpt in hoeverre seksueel en fysiek geweld deel uitmaakt van het dominante heteroseksuele script (Van Herk 1985). Dat is een vraag, waarmee mannen opnieuw als categorie – maar nu zonder te verstenen tot patriarchaat – onderwerp van onderzoek worden. Van Herk bekritiseert de bestaande traditie van klinische studies onder de kleine groep van veroordeelde daders waarin hun pathologische karakter centraal staat, en daarmee hun extreme uitzonderlijkheid. Hij probeert het wijder verbreide, *alledaagse seksuele geweld*, dat in de regel niet de rechter haalt, te plaatsen in het licht van gangbare beelden van en boodschappen over *mannelijke heteroseksualiteit*.

Begin jaren negentig weten we inmiddels met enige zekerheid dat het merendeel van de daders van fysiek en seksueel geweld zogeheten 'normale' mannen zijn, afkomstig uit alle sociaal-economische milieus. Ongeveer de helft van de daders van seksueel geweld is jonger dan 25 jaar (Spanjaard 1992). Een extra kwetsbare of risicovolle groep zijn de meisjes en jongens, die hun eerste – seksuele – schreden zetten. In de eerste seksuele contacten blijkt het niet hoofdzakelijk te gaan om onschuldige experimenten, die – zoals vaak is verondersteld – bij de gewone puberteitservaringen horen. In ruim een derde van de ongewenste ervaringen onder dwang is sprake van verkrachting; in een kwart van de gevallen gaat het om aanranding (Marneth 1991). Zonder ervaringen leunen de jongens en ook de meisjes zwaar op het dominante seksuele script waarin mannen initiëren, domineren en grenzen overschrijden en vrouwen anticiperen, inschikken en toegeven. Dit kleurt hun onderhandelingen over 'hoe ver te gaan': aan haar de taak grenzen te bewaken, aan hem om ze te overschrijden (Marneth 1990). Het is een patroon dat bovendien in stand wordt gehouden in het groepsgedrag, zowel in dat van meisjes als dat van jongens, zo laat het onderzoek van Cremer (1995) zien. In de groep is men stoer of onder meisjes gedwee, de grote versierder of het onschuldige meisje en vooral geen slet. Hiermee worden sekstereotypen en een dubbele moraal in de alledaagse interactie in vrienden- en vriendinnengroepjes versterkt. Doordat ze zo duidelijk wijzen op *mis*-interactie tussen de seksen, onderstrepen deze onderzoeksresultaten het belang van onderzoek naar de perceptie, beleving en het handelen van jongens en mannen, waarbij begrijpen nog steeds niet hetzelfde is als excuseren. Het lijkt erop dat onder jongens en meisjes de combinatie van onzekerheid en een *dominant heteroseksueel patroon en de daarin geïmpliceerde relatiedynamiek* – ook grove – seksuele grensoverschrijdingen door jongens en mannen in de hand werkt.

In een overzichtsstudie noemt Spanjaard behoedzaam drie sociaal-psychologische en culturele factoren die samenhangen met het plegen van seksueel geweld. Hij wijst op de betekenis van de socialisatie van jongens tot mannen. In dit socialisatieproces nemen heersende opvattingen over mannelijkheid – onafhankelijk, dominant en actief; hoog gewaardeerd – versus vrouwelijkheid – zwak, kwetsbaar en volgzzaam; lager gewaardeerd – een belangrijke plaats in. Macht hebben, in de zin van controleren, speelt een centrale rol in de mannelijke identiteitsontwikkeling en in de omgang van jongens met elkaar, en in die met meisjes. Tenslotte wijst hij op de heersende opvattingen over seksualiteit en geweld: het gebruik van dwang om seks te krijgen – iets waarvan mannen menen dat zij daar een vanzelfsprekend recht op hebben – is geaccepteerd onder mannen (Spanjaard 1992). De brede acceptatie van dwang onder mannen is uitgewerkt in het onderzoek *Tussen verleiden en verkrachten* (Beelen 1989). Het project laat het scala van (dwang)strategieën en middelen zien dat door mannen wordt gebruikt en acceptabel is om hun partner over te halen tot seks. Beelens volgende project heeft als hypothese dat verkrachting geen abnormaal of marginaal verschijnsel is; verkrachting zou

als alledaags verschijnsel, ingebed in de dagelijkse interactie, moeten worden onderzocht. Hij wil de motieven van mannen die dwangstrategieën hanteren exploreren: hoe legitimeren en rationaliseren zij hun handelen? Dit project – geformuleerd aan het eind van de jaren tachtig – ontvangt indertijd geen subsidie; de beleidsrelevantie wordt (nog) niet onderkend door de overheid. Bovendien speelt er een dilemma: moet onderzoek naar mannen betaald worden uit het budget van vrouwenemancipatie?

398

In 1995 heeft men op overheidsniveau niet alleen wat dit dilemma betreft knopen doorgehakt, tevens onderkent men de relevantie van dit soort onderzoek. Onderzoek naar plegers is onderdeel geworden van het onderzoeksprogramma van het ministerie van Sociale Zaken, waaronder de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid ressorteert. De totstandkoming en herhaling van geweld ‘kunnen wellicht worden gezien in de context van “scripts” of “scenario’s” van tussen mannen en vrouwen voorkomend gedrag. Voor een beter begrip van de (re)productie van seksueel geweld is daarom een omkering van de gebruikelijke benadering wenselijk, namelijk van een slachtofferbenadering naar een dader- en interactiebenadering. Het onderzoek naar deze andere benadering zal gebruikt worden als basis voor de ontwikkeling van preventiebeleid.’ (*Onderzoeksprogramma SZW 1995:16*) Het gaat hier om primaire preventie, het voorkómen van seksueel geweld. Met andere woorden: seksueel geweld de wereld uit. En dat is nu precies een van de doelen en slogans van de eerste, radicale feministische actiegroepen. Opvang en hulpverlening aan slachtoffers alleen beschouwden zij als dweilen met de kraan open, terwijl het overheidsbeleid zich in eerste instantie behalve op het vergroten van de weerbaarheid van vrouwen en meisjes juist concentreert op de secundaire preventie, opvang en hulpverlening aan getroffen vrouwen en meisjes (zie ook Van Delft e.a. 1994). In de tussentijd is overigens in de opvang en hulpverlening uitputtend veel feministische energie gestoken, terwijl de overheid sinds 1991 met voorlichtingscampagnes, onder andere via massamedia, direct haar stem verheft tegen seksueel en fysiek geweld. In de campagnes worden de hoofdverantwoordelijken – mannen en jongens als mogelijke daders – de eerst aangesprokenen. Voordat de overheid die boodschap voor haar rekening neemt, moest er zonder directe steun van diezelfde overheid heel wat onderzoeksmateriaal worden aangedragen, waarin de samenhang is onderbouwd tussen het dominante heteroseksuele patroon, de alledaagse relatiedynamiek tussen de seksen en de brede acceptatie van dwang onder jongens en mannen.

DE AGENDA VAN VROUWEN- EN MANNENSTUDIES

De Nederlandse overheid heeft, door het onderwerp seksueel en fysiek geweld toe te laten op de politieke agenda, onderzoek ernaar te entameren en beroepsgroepen erover aan te spreken, van een feministisch actiepunt *een*

onderwerp van algemeen belang gemaakt. Natuurlijk is het daarmee geenszins onomstreden, maar dat geldt voor meer politieke onderwerpen. De start van dit proces van acceptatie door de overheid is duidelijk ingegeven door een feministische politicus, die nog geen jaar staatssecretaris voor Emancipatiebeleid is geweest. Toch haalt zij in enkele maanden een actiepunt van de straat en zet het op de politieke agenda. Haar opvolger weet het juiste concept te vinden om de liberaal-confessionele regeringscoalitie mee te krijgen en zet de gestarte politiek consequent voort, in beleid en door onderzoek. Ambtenaren met vaak een achtergrond in de feministische beweging zorgen – als het politieke licht op groen blijft staan – met hun weloverwogen nota's refererend aan onderzoeksresultaten voor continuïteit en acceptatie bij de verschillende betrokken ministeries. Ze creëren een 'Haags draagvlak'. En zo wordt een voorheen ongeregeld 'privé-domein' een nieuwe verantwoordelijkheid van de overheid, en daarmee een beleidsterrein.

399

Vrouwenstudies heeft een beslissende rol gespeeld in het (anders) benoemen van de problematiek. Nadat vrouwenstudies 'lacunes in kennis' heeft geconstateerd, vult ze die lacunes vervolgens zelf in. De overheid geeft hiervoor in eerste instantie de ruimte en de financiële middelen, die vrouwenstudies ook benut: vrouwenstudies onderzoekt de problematiek, herdefinieert de problematiek, geeft een indruk van de omvang en gaat in op de ingrijpende gevolgen voor vrouwen. Daarmee wordt vrouwenstudies *een serieus te nemen gesprekspartner* in het veld van gesubsidieerd onderzoek, een veld waaraan de overheid is geëngageerd. Maar ook op dit terrein biedt onderzoek niet alleen antwoorden, tevens genereert het nieuwe vragen. Vrouwenstudies verruimt een patriarchaatsanalyse op grond van eigen onderzoek voor een meer dynamische machtsanalyse, waardoor niet langer alle vrouwen (als slachtoffer) tegenover alle mannen (als dader) zijn geplaatst. Vervolgens verricht vrouwenstudies preciezer onderzoek naar bepaalde relaties en situaties waarin vrouwen door geweld kunnen worden getroffen en mannen daders kunnen worden. De introductie van meervoudige en wederzijdse machtsrelaties vindt haar weerslag in het concept risicogroepen in het overheidsbeleid. Daarmee verspreidt de focus van de overheid zich over uiteenlopende risicovolle situaties en groepen. Het gevonden belang van de psychodynamiek in (gezins)relaties en verhoudingen waarin fysiek of seksueel geweld bij herhaling optreedt, onderkent de overheid op den duur als beleidsrelevant. Ook de betekenis van het onderzoek naar daders vanuit een sociaal-psychologisch in plaats van een klinisch-psychologisch perspectief, wordt hier pas na verloop van tijd erkend. Dat blijkt bij de voorbereiding van de massamediale voorlichting uit 1991, wanneer de relatiedynamiek tussen de seksen is verbonden met een dominant heteroseksueel patroon. Door alle bijzondere machtsverhoudingen heen blijft sekse een beslissende en te ontrafelen factor.

LITERATUUR

- A, M. van der, T. Dijkstra, S. Grotenhuis, J. Meyer en J. Swiebel, *Een analyse van het 'Vrouwenvraagstuk'*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid, 's-Gravenhage 1982.
- Acker, H., en H. Rawie (red.), *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1982.
- Aghassy, G., en M. Noot, *Seksuele contacten binnen psychotherapeutische hulpverleningsrelaties*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1990.
- Beelen, J., *Tussen verleiden en verkrachten*. Amsterdam (An Dekker) 1989.
- Berger, B., 'De balans van de wereldvrouwenconferentie', *Opzij* (oktober 1995), pp. 20-26.
- Brinkgreve, C., en A. de Regt, 'Huiselijk geweld', *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift* (1991), nr. 3, pp. 138-165.
- Bruijn, J. de, en G. Timmerman, 'Van ongewenste intimiteiten naar gewenste omgangsvormen', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 26, 7 (1986), nr. 2, pp. 137-159.
- Cremer, S., 'I'm a lonesome hero. Beelden over seksualiteit onder jongens', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 62, 16 (1995), nr. 2, pp. 178-191.
- Delft, M.L.E. van, T.M. Willemsen, S. Keuzenkamp en W.M.A. Vanwesenbeeck, *Moeilijk maar niet onmogelijk. Een vooronderzoek over de mogelijkheden van onderzoek naar de effecten van beleid ter bestrijding van seksueel geweld en naar het voorkomen van seksueel geweld*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1994.
- Deug, F., *En dan ben je pas echt ver van huis. Turkse en Marokkaanse vrouwen en meisjes over seksueel geweld en de hulpverlening*. Stichting tegen Seksueel Geweld, Utrecht 1990.
- Dijkstra, S., *Ongewenste intimiteiten in de gezinszorg. De noodzaak van een helder beleid*. Universiteit van Utrecht, Stichting tot Wetenschappelijk Onderzoek omtrent Seksualiteit en Geweld (wosg), Utrecht 1992.
- , 'Onderzoek naar seksueel misbruik van jongens', *Jeugd en Samenleving* (1995), nr. 3, pp. 115-127.
- Doomen, J., *Verkrachting, ervaringen, vooroordelen, achtergronden*. Baarn (Ambo) 1977.
- , 'Beleidsstudies over seksueel geweld en hun betekenis voor het beleid', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 26, 7 (1986), nr. 2, pp. 200-205.
- Draijer, N., *Seksueel geweld en heteroseksualiteit. Ontwikkelingen in onderzoek vanaf 1968*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1984.
- , *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychische en psychosomatische gevolgen*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1988a.
- , *Een lege plek in mijn geheugen. Seksueel misbruik door verwanten*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1988b.
- , *Seksuele traumatisering in de jeugd. Gevolgen op lange termijn van seksueel misbruik van meisjes door verwanten*. Amsterdam (SUA) 1990.
- Eindadvies van de VBEO. Deel II, *Een programmering van emancipatie-onderzoek in deelprogramma's*. Voorlopige Begeleidingsgroep voor Emancipatie-Onderzoek (VBEO), 's-Gravenhage 1983.
- Emancipatie in het WVC-beleid*. Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk 1991.

- Ensink, B., en F. Albach, *Angst voor seksueel geweld. Van overdreven angst naar gerechtvaardigde woede*. Faculteit Sociale Wetenschappen, wub werkgroep vrouwenstudies, Leiden 1983.
- Frenken, J., en B. van Stolk, 'Incestslachtoffers en hulpverlening', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 11 (1987), pp. 1203-1220.
- Glaser, E., en B. Straver, *Seksueel misbruik door hulpverleners in de geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg. Een analyse, aanbevelingen en het verslag van de landelijke werkkonferentie 'Seksueel misbruik door hulpverleners'*. Ministerie van wvc/Rutgerstichting, Rijswijk/'s-Gravenhage 1991.
- Goldschmidt, J., en R. Holtmaat, *Vrouw en recht. Trendrapport DCE/STEO*, 's-Gravenhage 1993.
- Gremmen, C.C.M., en J.A. Westerbeek van Eerten, *De kracht van de macht. Theorieën over macht en hun gebruik in vrouwenstudies*. Trendrapport STEO, 's-Gravenhage 1988.
- Gremmen, I., *Ethiek in de gezinsverzorging. Gender en de macht van zorg*. Utrecht (Jan van Arkel) 1995.
- Herk, B. van, *Waarom mannen verkrachten. Maatschappelijke achtergronden van seksueel geweld tegen vrouwen*. Meppel (Boom) 1985.
- Kolk, J., en M. Grünell, 'Gemankeerde seksualiteit. Beleid rond seksueel misbruik bij instellingen voor mensen met een lichamelijke handicap', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (1994), nr. 3, pp. 277-290.
- Lalmahomed, B., *Schade, schande, schuld. Hulpverleners over seksueel misbruik en lichamenlijk geweld onder Creolen en Hindoestanen*. Utrecht (Jan van Arkel) 1995.
- Langeland, W., en M. van der Vlugt, *Omvang, aard en achtergronden van seksueel misbruik door niet-verwanten*. ISOR/WOSG, Utrecht 1990.
- , en N. Draijer, *Lange-termijnevolgen van seksueel misbruik van meisjes door niet-verwanten*. wosg, Utrecht 1991.
- Leijenaar, M., K. Davis, C. Helleman, J. Oldersma en D. Vos (red.), *The gender of power. A symposium*. Vakgroep Vrouwenstudies FSW, Vrouwen en Autonomie (VENA), Leiden 1987.
- Marneth, A., 'De eerste seksuele contacten van meisjes: niet altijd rozegeur en maneschijn', *Jeugd en Samenleving* (1990), nr. 11, pp. 659-668.
- , *Ongewenste seks en ambivalente gevoelens. Ongewenste seksuele contacten van meisjes in de puberteit met hun vriendjes*. Universiteit van Utrecht, Stichting wosg, Utrecht 1991.
- Mastenbroek, S., *De illusie van veiligheid. Voortekenen en ontwikkeling van geweld tegen vrouwen in relaties*. Utrecht (Jan van Arkel) 1995.
- Meinen, A., en S. Nijon, 'Van straatacties tot luxe congresfolder. Is de strijd tegen seksueel geweld ingekapseld?', *Opzij* (1992), nr. 11, pp. 70-73.
- Mijlof, B., 'Meersporenbeleid bij seksueel misbruik van kinderen binnen het gezin', in: H. Spanjaard (red.), *Plegers van seksueel geweld. Ontwikkelingen in hulpverlening en preventie*. St. MTSG/RINO Rotterdam, Amsterdam/Rijswijk 1991, pp. 89-104.
- Onderzoeksprogramma SZW 1995. Ministerie van szw, 's-Gravenhage 1995.
- Pijpers, C., en H. Turkenburg, *...Dan weet je ook wat het is om vrouw te zijn... Vrouwen met een handicap en seksueel misbruik*. Universiteit van Utrecht, Stichting wosg/ISOR, Utrecht 1993.
- , *Dan komt langzaam de woede. Vrouwen met een handicap over hun ervaringen met seksueel misbruik*. Utrecht (Jan van Arkel) 1994.

Preventie van seksueel geweld en de aanpak van daders. Conceptvervolgnota Bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/DCB, 's-Gravenhage 1988.

Römkens, R., 'Verzet van mishandelde vrouwen. Een kwestie van macht en onmacht', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 3, 1 (1980), nr. 3, pp. 267-272.

—, *Vrouwenmishandeling. Over geweld tegen vrouwen in heteroseksuele partnerrelaties.* Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk 1986.

—, *Geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gevolgen en de achtergronden.* Stichting wosg, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1989a.

—, *Onder ons gezegd en gezwezen. Geweld tegen vrouwen in man-vrouwrelaties.* Amsterdam (SUA) 1989b.

—, *Gewoon geweld? Omvang, aard, gevolgen en achtergronden van geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties.* Amsterdam (Swets & Zeitlinger) 1992.

Seksueel geweld en het WVC-beleid. Voortgangsrapportage 1985-1987. Tweede Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 18542, nr. 17, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk 1988.

Seksueel misbruik door hulpverleners. GHI-bulletin, Geneeskundige Hoofdinspectie van de Volksgezondheid, Rijswijk 1988.

Spanjaard, H., *Jongens, het kan ook anders.* Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), Utrecht 1992.

Standpunt van de Ministeries van SZW, van WVC en van Justitie over het onderzoeksrapport 'Seksueel misbruik van meisjes door verwanten' van mevr. drs. N. Draijer. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1989.

Timmerman, G., *Werkrelaties tussen vrouwen en mannen. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties.* Amsterdam (SUA) 1990.

Vogel, P. (red.), *Het geslacht van de macht.* Amsterdam (Siswo) 1988.

Vorrink, L., *Gesprekken met verkrachte vrouwen.* Amsterdam (SUA) 1982.

Edith Kuiper en Susan van Velzen

Analyseren of mystificeren?

Een reactie op Karin Sanders' 'De operationalisering van normatieve context'

403

In het vorige nummer van dit tijdschrift verscheen een bijdrage van Karin Sanders, 'De *rational choice*-benadering voor het verklaren van sekseverschillen op de arbeidsmarkt: de operationalisering van normatieve context'. In deze bijdrage gaat Sanders in op de bruikbaarheid van de rationele-keuzebenadering voor het verklaren van de arbeidsverdeling naar sekse. In de versie van deze benadering die zij bespreekt, worden de keuzen van mannen en vrouwen voor een bepaalde arbeidsverdeling en loopbaan geïnterpreteerd als de resultanten van doelbewust handelen, gegeven een aantal onder meer door de normatieve context opgelegde beperkingen. Sanders concludeert dat voor het verklaren van de arbeidsverdeling naar sekse de rationele-keuzetheorie is te prefereren boven economische en sociologische benaderingen. Bovendien meent zij dat de theorie goed kan worden toegepast bij het beantwoorden van beleidsvragen. Zij claimt daarbij dat, omdat de mechanismen achter het arbeidsmarktgedrag van mannen en vrouwen met deze theorie blootgelegd kunnen worden, 'de mogelijkheid [ontstaat] om maatschappelijke ongelijkheden te veranderen' (Sanders 1996:293).

In hetzelfde nummer van het tijdschrift reageren sociologe Monique Turkenburg ('Flirten met een spierballentheorie') en psychologe Agneta Fischer ('Hoe rationeel zijn sekse-stereotiepe keuzen?'). Turkenburg staat in principe welwillend tegenover de rationele-keuzebenadering vanwege de aandacht die hiermee kan worden gegeven aan 'het spanningsveld van determinisme en voluntarisme' (Turkenburg 1996:308). Zij bekritiseert Sanders echter als pleitbezorger van deze benadering omdat ze niet ingaat op de vele kritieken die zowel door economen als door psychologen en sociologen op deze theorie zijn geformuleerd. Daar waar aandacht voor de 'subjectieve definitie van een (keuze)situatie' (Turkenburg 1996:311) gerechtvaardigd zou zijn, past Sanders in de ogen van Turkenburg de rationele-keuzetheorie ongenueanceerd toe.

Fischer is minder enthousiast over de toepasbaarheid van de rationele-keuzetheorie. Zij stelt dat de door Sanders aangehangen versie van deze theorie te algemeen is, dat wil zeggen dat de aanname dat mensen rationele keuzen maken te algemeen is geformuleerd om bruikbaar te zijn. Bovendien merkt zij op dat de in de theorie onderscheiden doelen te algemeen zijn gehouden, waardoor het bijvoorbeeld niet mogelijk is te verklaren waarom sommige

vrouwen wel en andere vrouwen niet op de arbeidsmarkt participeren (Fischer 1996:302).

Beide commentaren suggereren de noodzaak van een meer contextgevoelige analyse van het (al dan niet rationeel te noemen) keuzegedrag van mensen. Turkenburg stelt dat het noodzakelijk is aandacht te besteden aan het besluitvormingsproces dat voorafgaat aan het feitelijk keuzegedrag. Zij verwijst naar de theorie van de begrensde (procedurele) rationaliteit als een reëel alternatief voor Sanders' benadering. Fischer stelt iets dergelijks voor, namelijk keuzen te analyseren als 'functioneel (...) in de zin dat mensen hun motieven en idealen, hun identiteiten en de verwachte reacties van de omgeving met elkaar in overeenstemming trachten te brengen' (Fischer 1996:303).

In onze bijdrage aan de discussie sluiten we aan bij deze roep om een meer contextgevoelige analyse van het keuzegedrag van mannen en vrouwen en dragen we een aantal voorbeelden aan van door feministische economen geformuleerde kritieken en aanvullingen op benaderingen als die van Sanders. Allereerst formuleren wij evenwel een min of meer interne kritiek op de rationele-keuzetheorie zoals door Sanders naar voren gebracht en onderzoeken we haar claim dat de door haar voorgestane theorie zowel uit wetenschappelijk als beleidsmatig perspectief geschikt is voor het verklaren van de arbeidsverdeling naar sekse.

DE RATIONELE-KEUZEENADERING

Sanders' enthousiasme voor de rationele-keuzetheorie komt voor een groot deel voort uit het feit dat deze theorie naar haar mening een brug slaat tussen de economische en de sociologische benadering en *the best of both worlds* bevat (Sanders 1996:287). 'Geld en tijd zijn binnen deze benadering niet de enige elementen die belangrijk zijn in een verklaring. Ook de invloed van de normatieve context vormt, met name voor het verklaren van sekseverschillen, een element.' In de toelichting die volgt blijkt echter dat in Sanders' versie van de rationele-keuzetheorie sociologische verklaringen worden herleid tot verklaringen die geheel passen in het economische denkkader over rationeel gedrag.¹

Het in de economische wetenschap gehanteerde paradigma van de rationele keuze is gebaseerd op rationaliteit als 'rationaliteit van middelen' (Harsanyi 1977:16; Hogarth en Reder 1987:4). Rationeel handelen is in deze benadering niet gedefinieerd in termen van de doelen die mensen nastreven, maar in termen van de middelen die zij gebruiken om die doelen te bereiken.

1. Turkenburg geeft dit ook aan in haar commentaar door op te merken dat de rationele-keuzetheorie gezien moet worden als een afstammeling van de neoklassieke theorie (van het consumentengedrag) (Turkenburg 1996:305).

Omdat middelen in het algemeen schaars zijn, is een dergelijke definitie van rationaliteit voor economen bruikbaar; deze definitie stelt hen in staat menselijk gedrag te analyseren als keuzegedrag in situaties van schaarste. Deze keuzen kunnen meer of minder efficiënt zijn met het oog op het verwezenlijken van de gestelde doelen. Rationeel handelende mensen zijn in de economische zienswijze die mensen die de hun beschikbare middelen efficiënt hebben ingezet.

Om niet elk gedrag als efficiënt te bestempelen en zodoende elke verklarende kracht aan rationele-keuzetheorieën te ontnemen, is het noodzakelijk om te specificeren welke doelen mensen nastreven. Sanders meent dat dit in de economische wetenschap te weinig gebeurt en pleit, zich baserend op de Groningse socioloog Siegwart Lindenberg, voor het onderscheiden van twee doelen: fysiek welzijn en sociale waardering. Aangenomen wordt dat rationeel handelende mensen, gegeven de omstandigheden waarin zij zich bevinden, uit verschillende alternatieven dat alternatief kiezen, dat hen het meest in staat stelt de doelen fysiek welzijn en sociale waardering te bereiken. Daarbij worden de alternatieven gezien in termen van 'tussendoelen', de *inputs* in de 'sociale produktiefuncties' voor het bereiken van de 'hoofddoelen' fysiek welzijn en sociale waardering. De gedachte is dat, waar mensen dezelfde hoofddoelen nastreven, zij al naar gelang de omstandigheden waarin ze zich bevinden zich verschillende tussendoelen zullen stellen. Als tussendoelen voor fysiek welzijn worden veelal stimulatie, comfort, inkomen en 'vrij besteedbare tijd' genoemd. In verband met het hoofddoel sociale waardering noemt Sanders 'onder andere' status, gedragsbevestiging en affectie als tussendoelen.

Door sociale waardering op te nemen als een van de twee doelen die mensen nastreven, slaagt Sanders (met Lindenberg) erin sociale gedragingen van mensen binnen het paradigma van de rationele keuze een plaats te geven. Haar claim dat zij hiermee evenwel 'de' economische benadering overstijgt en het beste van twee werelden meeneemt, delen wij niet. In de volgende paragraaf gaan we hier verder op in.

GEEN ECONOMISCHE BENADERING?

Sanders' benadering komt in grote lijnen overeen met de in het bijzonder door Becker (1965, 1991) ontwikkelde theorie van de huishoudproduktie.² Ook zij stellen immers dat rationele mensen ernaar streven hun nut te maximaliseren, gegeven de beperkingen die de omgeving hun stelt. En net als San-

2. We gaan hier verder niet in op de voor- en nadelen van deze economische theorie. Zie voor kritische besprekingen van de theorie van de huishoudproduktie onder andere Blau en Ferber 1986, Ferber en Birnbaum 1977, Hagens en Wunderink van Veen 1989.

ders en Lindenberg stellen Becker c.s. dat men ervan kan uitgaan dat mensen allen dezelfde 'fundamentele geneugten' nastreven (Michael en Becker 1976:145). Deze fundamentele geneugten worden in Beckers nutsfunctie gespecificeerd als 'basisprodukten' zoals kinderen, prestige en gezondheid (Becker 1991:24). Ook de manier waarop mensen deze hoofddoelen c.q. fundamentele geneugten bereiken, wordt op een zelfde manier als door Lindenberg geconceptualiseerd. Waar Lindenberg het heeft over 'sociale produktiefuncties', hebben Becker c.s. het over 'huishoudproduktiefuncties': al naar gelang de produktiemogelijkheden die men tot zijn of haar beschikking heeft, worden bepaalde grondstoffen aangewend om de hoofddoelen, de basisprodukten, te bereiken (zie voor voorbeelden Stigler en Becker 1977).

Toch verschillen beide benaderingen van elkaar. Hoewel in theorie de basisprodukten van Becker duidelijk beperkt in aantal zijn (Becker 1991:24), heeft Sanders gelijk wanneer zij stelt dat er nogal eens op ad hoc basis een basisprodukt wordt benoemd, om vervolgens verschillen in gedragingen in termen van dat basisprodukt te verklaren (zie bijvoorbeeld Stigler en Becker 1977).³ Sanders specificeert wel de hoofddoelen, en lijkt wat dat betreft dus minder ad hoc bezig te zijn.

Deze concretisering wordt evenwel al snel weggegeven door de ongedifferentieerdheid van de tussendoelen. Deze tussendoelen zijn niet alleen niet uitputtend gedefinieerd, zij zijn ook nog, zij het gedeeltelijk, voor elkaar inwisselbaar. Dit is een probleem in Sanders' benadering, zeker waar het haar behandeling van de relatie tussen het hoofddoel 'sociale waardering' en de daarvan afgeleide tussendoelen betreft.⁴ Sanders suggereert dat mensen, ongeacht verschillen in produktiemogelijkheden, uiteindelijk een zelfde niveau van sociale waardering bereiken. In dit opzicht verschilt zij van Becker c.s., die duidelijk stellen dat mensen verschillen in de mate waarin zij hun nut kunnen maximaliseren.⁵ Sanders stelt in haar bijdrage:

3. Voor Beckers benadering is dit evenwel niet zo'n groot probleem als Sanders suggereert. Hij zegt zelf immers niet zozeer geïnteresseerd te zijn in het analyseren van de doelen die mensen nastreven, alswel in de context waarin zij deze doelen nastreven. Becker postuleert gelijke doelen, en vraagt zich vervolgens af hoe verschillen in gedrag, gegeven de gelijke doelen, verklaard kunnen worden uit verschillen in de 'produktiemogelijkheden' van mensen en verschillen in prijzen van *inputs* in de productie van basisprodukten (zie Michael en Becker 1976, m.n. pp. 144-146; Stigler en Becker 1977). Dat hij geen uitputtende lijst van basisprodukten levert, is dan ook geen bezwaar, zolang elke afzonderlijke analyse maar op basis van een los van gedrag gespecificeerd basisprodukt c.q. doel wordt gevoerd. In het toegepast onderzoek levert deze eis natuurlijk wel de nodige problemen op.

4. Ironisch genoeg is het dan ook juist vanwege Sanders' poging de sociologische en economische benaderingen te overstijgen door de normatieve context bij de economische analyse te betrekken, dat haar theorie aan verklaringskracht inboet.

5. Zo hebben sommigen, *ceteris paribus*, een grotere verdien capaciteit of een hoger opleidingsniveau dan anderen, of juist fysiek meer mogelijkheden (cf. Michael en Becker 1976:146).

‘Gegeven het feit dat status niet voor iedereen is weggelegd, terwijl gedragsbevestiging en affectie dat wel zijn, kan de aanname worden gemaakt dat mensen die weinig kans hebben op status of voor wie het in termen van kosten en baten veel kost om status te verwerven, eerder *compensatie zoeken* in gedragsbevestiging en affectie dan mensen die meer kans hebben om status te verwerven.’ (Sanders 1996:289; cursivering van ons, EK/SvV)

Sanders wekt op deze manier de indruk dat iedereen hetzelfde niveau van sociale waardering bereikt (zie ook Fischers commentaar, 1996:302). Echter met deze constructie zijn we weer terug bij de door Sanders zelf afgewezen ‘preferentie-bepaalde benadering’: het gedrag dat mensen vertonen, vertonen ze omdat ze op deze manier het beste hun doel bereiken. De conclusie van Turkenburg dat hier de status quo met de status quo wordt verklaard, delen wij dan ook. Sterker nog, de status quo ligt aan de basis van het model. Voor een theorie waarvan wordt gesteld dat deze kan dienen als hulpmiddel om sociale ongelijkheden te veranderen, is dit tamelijk problematisch.

407

BELEIDSIMPLICATIES VAN DE RATIONELE-KEUZETHEORIE

Sanders geeft in haar bijdrage aan, de sekse-ongelijkheid op de arbeidsmarkt te willen begrijpen om deze zo te kunnen verminderen (Sanders 1996:292-293). Echter, omdat Sanders aanneemt dat mannen en vrouwen in gelijke mate, *zij het op verschillende manieren*, hun hoofddoelen bereiken, kan sekse-ongelijkheid niet langer als een probleem worden beschouwd. Binnen het theoretisch kader dat Sanders hanteert vervalt de noodzaak de ongelijkheid op de arbeidsmarkt op te heffen.

Toch pleit Sanders voor verandering, en wel voor een grotere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Zij komt hiertoe door, bij de toepassing van de theorie op het arbeidsmarktgedrag van mannen en vrouwen, het accent te verschuiven van tussendoelen naar factoren die de keuze voor een bepaald gedragsalternatief belemmeren. In de theorie is het voldoen aan sociale normen een van de tussendoelen gericht op sociale waardering. Gegeven onder andere bestaande sociale normen en de structuur van de arbeidsmarkt kan het voor vrouwen rationeel en optimaal zijn om gedragsbevestiging na te streven en te kiezen voor het verrichten van onbetaalde arbeid. In de uitwerking echter van een voorbeeld over keuzegedrag van vrouwen in streng-religieuze gemeenschappen worden traditionele sociale normen opgevat als belemmering voor het participeren op de arbeidsmarkt (cf. Sanders 1996:290).⁶

6. Sanders is hier overigens onduidelijk over de vraag of sociale normen de mate van keuzevrijheid beperken of een argument zijn in de overwegingen bij het maken van een keuze. In het eerste geval wordt het aantal opties teruggebracht, in het tweede geval gaan de kosten van een of meerdere opties relatief omhoog.

Het doel is in dit voorbeeld niet langer het bereiken van sociale waardering, maar is verschoven naar het participeren op de arbeidsmarkt.

Behalve het ook door Turkenburg geconstateerde gebrek aan aandacht voor de problematiek rondom de definitie van het 'besluitvormingskader' (Anderson 1993; zie de volgende paragraaf) – hoe en door wie wordt het onderscheid gemaakt tussen de relevante opties en argumenten, en de preferenties enerzijds en restricties anderzijds – komt hier de normatieve stellingname van Sanders aan het licht. Deze stellingname, die Sanders overigens deelt met vele neoklassieke economen, is het streven naar het opheffen van restricties, waardoor een soort 'natuurlijke' situatie kan ontstaan waarin de markt 'vrij' haar werk kan doen. In het geval van Sanders is dat de situatie waarin vrouwen zich aanbieden op de arbeidsmarkt, zonder daarbij 'beperkt' te worden door religieuze opvattingen over hoe je je kind behoort op te voeden. Het is deze impliciete normatieve stellingname – en niet de rationele-keuzetheorie – waaruit voor Sanders logischerwijze een reeks maatregelen volgt om de ongelijkheid op de arbeidsmarkt en in de maatschappij tegen te gaan.

408

BRUIKBAARHEID VAN DE RATIONELE-KEUZEKENADERING

Wat kunnen we nu zeggen over de bruikbaarheid van de rationele-keuzebenadering voor het verklaren van de arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen? Sanders heeft er in haar bijdrage voor gekozen niet in te gaan op de geld- en tijdrestricties als verklaring voor het arbeidsmarktgedrag van mannen en vrouwen. Het gevolg hiervan is dat de verklaring van welk gedrag dan ook al snel komt te liggen bij de invloed van sociale normen op gedrag. Conflicten tussen economische motieven en sociologische motieven worden weg verondersteld en we zijn feitelijk weer terug bij de sociologische verklaringen aan de hand van sociale rolpatronen. Het feit dat sommige gehuwde moeders uit een 'traditionele omgeving' tegen alle normen en waarden in een voltijdsbaan accepteren, wordt door het weglaten van het economische deel van de analyse tot een anomalie. Door niet alleen de bestaande sociale normen, maar ook 'economische' variabelen – zoals tijd en geld – in ogenschouw te nemen, wordt de analyse complexer, maar ook interessanter. Zo kunnen de interacties tussen het nastreven van het doel fysiek welzijn en het doel sociale waardering worden bestudeerd en kan er aandacht worden geschonken aan de vraag hoe rationele mensen kiezen als het ene doel het best via één bepaalde inzet van tijd en geld bereikt kan worden, en het andere doel het best via een andere inzet.

Uitbreiding van de analyse door de tijd- en geldrestricties serieus te nemen lijkt evenwel niet voldoende om alle problemen in Sanders' versie van de rationele-keuzetheorie te ondervangen. Ruim twintig jaar vrouwenstudiesonderzoek naar de waardering van de onbetaalde arbeid en 'comparable worth'

hebben duidelijk gemaakt dat de aanname 'dat vrouwen in het algemeen meer mogelijkheden hebben voor het verwerven van sociale waardering dan mannen' (Sanders 1996:291) geproblematiseerd moet worden. Een rationele-keuzetheorie die zich baseert op deze aanname zonder deze te problematiseren, draagt ons inziens weinig bij aan het analyseren van sekse-ongelijkheid op de arbeidsmarkt en werkt slechts mystificerend.

In onze opvatting kan de rationele-keuzebenadering alleen dan goede diensten bewijzen als het gebruik van deze benadering wordt gecombineerd met het problematiseren van de context waarin keuzen worden gemaakt en tussendoelen worden geformuleerd (zie Nelson 1995; Kuiper en Sap 1995). Vragen die hierbij aan de orde zouden moeten komen betreffen de manier waarop mensen kiezen tussen bepaalde (tussen)doelen, en wat hierbij als gegeven en wat als veranderbaar wordt aangenomen. Alleen zo kan inzicht worden verkregen in eventuele discrepanties tussen doelen en bereikte resultaten en kunnen problemen worden gesignaleerd. Daarbij kan het streven overigens niet zijn alle restricties op te heffen. Dat mensen in hun gedragingen worden beperkt door tijd- en geldrestricties en hun normatieve context is onvermijdelijk en niet per se onwenselijk. Wel problematisch is een situatie waarin sommige 'gegeven groepen'⁷ meer dan andere in hun keuzevrijheid worden beperkt en sommige significant vaker dan andere in staat worden gesteld hun doelen te bereiken. Op het analyseren van dergelijke problemen zou onderzoek zich moeten richten. In de feministische economie zijn verscheidene pogingen ondernomen om een begin te maken met dergelijk 'contextgevoelig' onderzoek. Tot slot van ons commentaar bespreken wij het werk van Nancy Folbre, Amartya Sen en Elizabeth Anderson op dit punt.

409

BIJDRAGEN VANUIT DE FEMINISTISCHE ECONOMIE

In haar boek *Who pays for the kids?* (1994) onderneemt Nancy Folbre een indrukwekkende poging om de huidige verdeling van de arbeid tussen mannen en vrouwen in een historische context te plaatsen en te begrijpen. Gelijk neoklassieke economen en aanhangers van rationele-keuzetheorieën neemt Folbre aan dat individuen (min of meer) rationeel keuzegedrag vertonen. Zij stelt echter nadrukkelijk dat gedrag, bijvoorbeeld de verdeling van de arbeid tussen mannen en vrouwen, niet kan worden begrepen als uitkomst van individuele keuzen en technologische verandering alleen, maar ook moet worden gezien als resultante van complexe vormen van collectieve identiteit en actie.

7. We doelen hier op wat Folbre (1994:49-50) noemt 'given groups', in tegenstelling tot 'chosen groups'. Voorbeelden van 'gegeven groepen' zijn groepen gedefinieerd op basis van sekse, kleur, leeftijd, en, in zekere zin, nationaliteit, klasse, geloof en seksuele voorkeur.

Kernpunt van Folbres betoog is dat individuen worden geboren in specifieke sociale structuren die hun identiteit en mogelijkheden om hun doelen te verwezenlijken vormgeven: de 'structuren van beperking'. Analyse van deze keuzebeperkende structuren is volgens Folbre noodzakelijk om inzicht te krijgen in de manier waarop mensen hun preferenties vormen en de mate waarin zij erin slagen hun doelen te bereiken (Folbre 1994:28-29). Haar boek is dan ook sterk historisch getint en besteedt met name aandacht aan de effecten van collectieve acties en institutionele veranderingen op het welzijn van verschillende groepen mensen.

Folbres verklaringsschema vertoont onder meer overeenkomsten met analyses van diegenen die de wording (en ontmanteling) van verzorgingsstaten analyseren (zoals bijvoorbeeld Esping-Andersen 1990, Sainsbury 1994). Zo betreft Folbre in haar verklaring van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen de groepen waartoe mensen (al dan niet vrijwillig) behoren, het beschikking hebben over (menselijk) kapitaal, de bestaande regelgeving en de individuele preferenties. Binnen deze benadering kan gedrag nooit worden verklaard vanuit een enkel argument, zoals bijvoorbeeld het verschil in inkomen tussen vrouwen en mannen of de sociale normen ten aanzien van het moederschap, maar zal steeds de hele constellatie van de 'structuren van beperking' in ogenschouw moeten worden genomen.

Ook Amartya Sen (1990) benadrukt in zijn *Gender and cooperative conflicts* het belang van theorieën die zich toeleggen op het verklaren van de wording van preferenties en de mate waarin de keuzen van mensen afwijken van wat in het algemeen als hun belang kan worden gezien. Hoewel hij aangeeft dat de neoklassieke theorie behulpzaam kan zijn bij het verklaren en voorspellen van gedrag, stelt hij expliciet dat de neoklassieke benadering alleen zinvol is indien zij wordt aangevuld met de noties van 'waargenomen belangen' en 'waargenomen bijdragen'. De veronderstelling dat individuen hun eigenbelangen nastreven en dat zij deze eigenbelangen helder en ondubbelzinnig percipiëren, maakt het onmogelijk belangrijke aspecten van genderrelaties binnen en buiten het gezin te onderzoeken. Immers:

'Het gevoel van juistheid [van keuzes] gaat hand in hand met ambiguïteit in de waarneming van belangen en met bepaalde opvattingen over de legitimiteit ten aanzien van wat "verdiend" is en wat niet. Deze opvattingen zijn ook nauw verbonden met de aard van de sociale technologie, die inhoud geeft aan rollen en die het idee van de "natuurlijkheid" van de vaststaande orde kracht bijzet.'
(Sen 1990:131-132)

In een meer algemene studie gaat Sen (1992) verder in op zijn uiteindelijke voorstel om de aandacht te verschuiven van de daadwerkelijke keuzen en gedragingen van mensen naar de vrijheid die mensen hebben om zich op een bepaalde manier te gedragen. Sen stelt voor gedrag niet langer als afgeleide van doelen of preferenties te analyseren, maar meer aandacht te besteden

aan de 'functies' en 'capaciteiten' van een persoon: de mate waarin hij of zij in staat is om gezond te zijn en te blijven, te lezen, schrijven en communiceren, deel te nemen aan het openbare leven, enzovoort. Ook Sen stelt dus voor om de aandacht te verschuiven van het analyseren van keuzegedrag naar het analyseren van de 'constellaties van beperking' of, wellicht beter, de 'constellaties van mogelijkheden'.

Tot slot is een veelbelovende manier om aandacht te besteden aan de context van keuzegedrag Andersons 'expressieve theorie van rationeel handelen' (Anderson 1993). In deze theorie besteedt Anderson uitgebreid aandacht aan wat Turkenburg noemt 'de perceptie van individuen van een situatie' (Turkenburg 1996:311). In plaats van autonomie als gegeven te hanteren, conceptualiseert Anderson autonomie als een sociale prestatie, die evenwel net zo goed in specifieke omstandigheden kan worden ondermijnd. Anderson betreft in haar analyse de mate waarin individuen in staat zijn hun doelstellingen te formuleren, zichzelf uit te drukken en hun doelstellingen naar voren te brengen. Ook dit analysekader, niet gebaseerd op een misplaatste universaliteitsclaim maar in belangrijke mate steunend op de waardering van de onderzochte situatie, lijkt ons vernieuwend en vruchtbaar.

411

AFSLUITING

Ons is gevraagd om vanuit het perspectief van economen een commentaar te schrijven op Sanders' bijdrage. Onze conclusie moet zijn dat Sanders haar claim, dat de rationele-keuzetheorie de economische en sociologische benaderingen overstijgt, niet heeft kunnen waarmaken. Wij zien de gevoerde gedachtenwisseling in dit tijdschrift echter als een welkome aanzet om duidelijkheid te krijgen over de grenzen van de inzetbaarheid van de rationele-keuzetheorie voor vrouwenstudiesonderzoek.

Sanders' bijdrage sluit direct aan bij een actuele discussie in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (1996) over het nut van formele theorieën in de historische sociologie. De argumenten die in deze discussie naar voren werden gebracht, komen sterk overeen met de argumenten die in dit tijdschrift zijn genoemd. De belangrijkste conclusie die wij op basis van deze discussies trekken, is dat de rationele-keuzetheorie alleen dan zinvol kan worden gebruikt als deze juist niet als allesoverstijgende theorie wordt geponeerd. De rationele-keuzebenadering kan naar onze mening gebruikt worden om nieuwe hypothesen en aanvullingen op bestaande theorieën te formuleren. Deze zullen echter hun waarde in empirisch onderzoek moeten bewijzen. Een discussie over de bijdrage van de rationele-keuzebenadering zou ons inziens dan ook het beste kunnen worden gevoerd op basis van dergelijk empirisch onderzoek.

LITERATUUR

- Anderson, Elizabeth, *Value in ethics and economics*. Cambridge/Londen (Harvard University Press) 1993.
- Becker, Gary S., 'A theory of the allocation of time', *Economic Journal* 75 (1965), pp. 493-517.
- , *A treatise on the family*. Enlarged edition, Cambridge/Londen (Harvard University Press) 1991; oorspr. 1981.
- Blau, Francine D., en Marianne A. Ferber, *The economics of women, men and work*. Englewood Cliffs, NJ (Prentice Hall) 1986.
- Esping-Andersen, G., *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton (Princeton University Press) 1990.
- Ferber, Marianne A., en Bonnie G. Birnbaum, 'The "new home economics": retrospects and prospects', *Journal of Consumer Research* 4 (1977), pp. 19-28.
- Fischer, Agneta, 'Hoe rationeel zijn sekse-stereotiepe keuzen?', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 67, 17 (1996), nr. 2, pp. 296-304.
- Folbre, Nancy, *Who pays for the kids? Gender and the structures of constraint*. Londen/New York (Routledge) 1994.
- Hagenaars, A.J.M., en S.R. Wunderink van Veen, *Soo gewonne, soo verteert: economie van de huishoudelijke sector*. Leiden/Antwerpen (Stenfert Kroese) 1989.
- Harsanyi, John C., *Rational behavior and bargaining equilibrium in games and social situations*. Cambridge (Cambridge University Press) 1977.
- Hogarth, Robin M., en Melvin W. Reder (red.), *Rational choice. The contrast between economics and psychology*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1987.
- Kuiper, Edith, en Jolande Sap (red.), *Out of the margin. Feminist perspectives on economics*. Londen/New York (Routledge) 1995.
- Michael, Robert T., en Gary S. Becker, 'On the new theory of consumer behavior', *Swedish Journal of Economics* 75 (1973), pp. 378-95. Herdrukt in Gary S. Becker, *The economic approach to human behavior*. Chicago (University of Chicago Press) 1976, pp. 131-149.
- Nelson, J.A., *Feminism, objectivity & economics*. Londen (Routledge) 1995.
- Sainsbury, Diane (red.), *Gendering welfare states*. Londen enz. (Sage) 1994.
- Sanders, Karin, 'De rational choice-benadering voor het verklaren van sekseverschillen op de arbeidsmarkt: de operationalisering van normatieve context', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 67, 17 (1996), nr. 2, pp. 286-295.
- Sen, Amartya, 'Rational behaviour', in: John Eatwell, Murray Milgate en Peter Newman, *The new Palgrave. A dictionary of economics*. New York/Londen (Macmillan Press) 1987, pp. 68-76.
- , 'Gender and cooperative conflicts', in: Irene Tinker (red.), *Persistent inequalities. Women and world development*. New York/Oxford (Oxford University Press) 1990, pp. 123-149.
- , *Inequality reexamined*. New York/Cambridge (Russell Sage Foundation/Harvard University Press) 1992.
- Stigler, George J., en Gary S. Becker, 'De gustibus non est disputandum', *American Economic Review* 67 (1977), nr. 2, pp. 76-90.
- Turkenburg, Monique, 'Flirten met een spierballentheorie', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 67, 17 (1996), nr. 2, pp. 305-313.

Recensies

Mieke van Schermbeek

And the mirror cracked. A study of rhetoric in feminist cinema

Anneke Smelik

Amsterdam 1995

214 blz., f 29,50

In Nederland heeft de film- en televisiewetenschap zich pas vanaf het begin van de jaren negentig een plaats als zelfstandige discipline aan de universiteit weten te verwerven. Hoe vreemd het ook in de oren van buitenstaanders moge klinken, vrouwenstudies in film- en televisiewetenschap wordt er niet gedoeced. Ter opvulling van deze leemte hebben docenten vrouwenstudies vanuit andere vakgebieden – in het bijzonder literatuurwetenschap – zich op film gestort. Zij beschouwen film echter vooral als de representatie van een verhaal en zijn niet bekend met de specifieke kenmerken van het medium. Anneke Smelik is dat wel en de verschijning van haar proefschrift *And the mirror cracked* mag daarom alleen al een eerste stap op weg naar erkenning van vrouwenstudies in film- en televisiewetenschap genoemd worden.

Filmwetenschap is een vak apart. In het proces naar verzelfstandiging heeft film- en televisiewetenschap zich opgeworpen als pleitbezorger voor onderzoek naar het taaleigene van de audiovisuele media. Smelik heeft die lijn van ontwikkeling opgepakt om ook in vrouwenstudies erkenning te vinden voor de bestudering van het specifieke karakter van de filmische boodschap.

Het onderzoek van Smelik beperkt zich niet tot het taaleigene zoals dit in de filmwetenschap wordt gedefinieerd. Volgens de gevestigde opvatting is het taaleigene de wijze waarop een toevallig verhaal met gebruik van specifieke middelen is gepresenteerd: camera-voering, geluid, montage, ruimtelijke setting,

de visuele verschijning van personages, hun handelingen en zegswijzen, enzovoort. Aan het taaleigene voegt Smelik een voor haar onderzoek noodzakelijke component toe: de subjectiviteit van de regisseur. En daarmee geeft zij tevens de richting aan die haar project inslaat. Smelik onderzoekt de representatie van 'de vrouw' en van 'vrouwelijkheid' door feministische regisseurs.

Uit het relatief grote aantal vrouwelijke filmmakers uit de jaren tachtig verkiest zij die regisseurs, die de gangbare middelen zijn blijven gebruiken, boven hen die met filmische experimenten hebben gepoogd het kijkgenot te verstoren. Met een dergelijke keuze neemt Smelik nadrukkelijk stelling in het feministisch debat over de verschijning van de vrouw in beeld. Die discussie was aangezwengeld door Laura Mulvey in haar veel besproken artikel 'Visual pleasure and narrative cinema'.¹

Volgens Mulvey wordt de vrouw louter en alleen als lustobject in beeld gebracht. En niet alleen dat, Mulvey beargumenteert bovendien dat de vrouw ook als zodanig in het filmverhaal is opgenomen. Deze vorm van encasement en cameravoering moet haars inziens worden doorbroken, hetgeen alleen in en door experimentele films is bereikt. Smelik verzet zich hiertegen. Zij veronderstelt dat noch het kijkplezier noch verhaalstructuren doorbroken hoeven worden om 'vrouwelijkheid' op een andere manier te verbeelden.

Hoewel historisch gedateerd, heeft dit debat de toon gezet voor iedere verdere ontwikkeling, zowel in theoretisch als in praktisch opzicht. De expliciete stellingname van Smelik is daarom niet alleen verhelderend ten aanzien van de strekking van haar betoog, maar in zekere zin ook gedurfd. Zij keert de experimentele film als veilig speelterrein van politieke correctheid de rug toe. Tevens maakt zij het vrouw-zijn van de door haar verkozen filmmakers tot de inzet van haar betoog, en stelt daarmee de regisseur persoonlijk verantwoordelijk voor de eigen wijze van verbeelden van het sekseverschil.

Het debat uit de jaren tachtig heeft de femi-

nistische filmkritiek globaal in twee kampen verdeeld. Het ene kamp dreigde te verharden in het standpunt dat de visuele verschijning van de vrouw uitsluitend dient om het oog van mannelijke toeschouwers te strelen, en proclameerde de vernietiging van het kijkgenot; het andere kamp doorzag vanuit een weloverwogen zelfreflectie hoeveel verleidingskracht er voor de vrouwelijke toeschouwer uitgaat van de representatie van een zelfbeeld dat zinnenstrelend is. Om die reden kopen vrouwen kaartjes voor bioscopen waar films draaien die hun aanspreken en gaan niet of nauwelijks naar experimentele films.

Smelik stelt zich op het standpunt van laatstgenoemd kamp, echter met dien verstande dat feministische regisseurs haars inziens met behulp van die filmische verleidingskracht 'vrouwelijkheid' op een andere manier zijn gaan verbeelden. Daartoe hebben deze filmmakers de eigen vrouwelijke subjectiviteit tot inzet gemaakt.

De voorkeur van Smelik gaat uit naar het werk van Europese filmmakers als Helke Sander, Marion Hänsel, Marleen Gorris, Percy Adlon en Monika Treut. Zo'n uitgesproken voorkeur voor het Europese produkt spreekt boekdelen. Ook in dit opzicht neemt Smelik politiek stelling. Zij stelt zich op aan de zijde van de Europese cinema die vanaf het begin van de jaren negentig de strijd heeft aangebonden met het imperialisme van de Amerikaanse filmindustrie.

Voor Smelik snijdt het mes echter aan twee kanten. Met haar proefschrift zoekt en vindt zij niet alleen erkenning voor de kwaliteit van het Europese produkt, maar in de Europese markt bevecht zij bovendien de politiek van 'mannetjesmakerij'. Zij bestrijdt het romantisch concept van de genialiteit van avantgarde-regisseurs, omdat met dit concept aan vrouwelijke filmmakers elke mogelijkheid tot erkenning wordt onzegd. Kortom: het romantisch genieconcept is niet geschreven op het lichaam van vrouwen. In de filmwetenschap streeft Smelik naar (her)waardering van de kwaliteit waar feministische regisseurs voor staan.

Per hoofdstuk analyseert Smelik films van bovengenoemde regisseurs, en wel in chronologische volgorde. De analyses hebben tot doel te laten zien op welke manier deze regisseurs van het medium film gebruik maken om met het publiek te communiceren. Dit noemt Smelik de retoriek van de film. En zoals de volledige titel van haar proefschrift al aangeeft, vormt die retoriek de leidraad van haar betoog.

Smelik betoogt dat in en door film een retorische relatie – die altijd een relatie van overdacht is – tot stand wordt gebracht tussen de subjectieve beleving van de regisseur, die op het witte doek wordt gerepresenteerd, en de ervaringen van het publiek, die door de voorstellingen op het scherm worden opgeroepen. Met andere woorden: in en door film dragen feministische regisseurs de eigen subjectieve beleving van vrouwelijkheid op het publiek over.

In het communicatieproces tussen regisseur en publiek is de manier waarop de beleving van vrouwelijkheid wordt voorgesteld geen statisch gegeven. Smelik laat zien hoezeer de verbeelding van vrouwelijke subjectiviteit aan verandering onderhevig is; verandering die niet alleen zichtbaar wordt door de chronologische ordening van de films die zij analyseert, maar ook in elke afzonderlijke film door haar wordt onderkend.

Door de subjectiviteit van de regisseur opnieuw in het geding te brengen werpt Smelik de filmwetenschap als gevestigde discipline de handschoen toe. Waar de filmwetenschap aanvankelijk koerste op een bevestiging van de ware genius van avantgarde-regisseurs, is onder invloed van het postmodernisme de hedendaagse filmische 'auteur' dood verklaard. Het is aldus Smelik niet geheel en al toevallig dat, op het moment dat vrouwen films zijn gaan maken en de vrouwelijke subjectiviteit een belangrijk onderzoeksgebied werd, de theoretisering van het auteurschap in de academische wereld een gepasseerd station heette te zijn. Met gebruikmaking van het postmoderne gedachtengoed heeft filmweten-

schap een nieuwe manier gevonden om oude uitsluitingsmechanismen in stand te houden, ofwel de vrouwelijke subjectiviteit blijvend te negeren. Dit uitsluitingsmechanisme heeft Smelik op rigoureuze wijze doorbroken. De vernieuwende manier van verbeelden van vrouwelijkheid heeft zij op het conto geschreven van degenen die het ook werkelijk toekomt: Europese feministische filmmakers.

Uit het proefschrift van Smelik spreekt een grote politieke gedrevenheid, die mijns inziens zeer bewonderenswaardig is in het huidige academische klimaat. Er is echter één kritische kanttekening die ik tot slot zou willen plaatsen. Doordat *And the mirror cracked* – zoals het zich laat aanzien bijna noodgedwongen – het karakter heeft gekregen van een politiek pamflet, is er weinig ruimte overgebleven voor een meer gedetailleerde beeldanalyse. Daarmee heeft Smelik zich de kans laten ontgaan om een staaltje te geven van eigen kunnen als filmwetenschapper.

Noot

1. *Screen* 16 (1975), pp. 6-18.

Riet Paasman

Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig.
Hella Haasse, Nel Noordzij, Aya Zikken, Andreas Burnier
Petra Veeger
Delft (Eburon) 1996
239 blz., f 39,50

Het is alsof het literaire werk van Nederlandse schrijfters van na de Tweede Wereldoorlog maar geen aandacht mag krijgen in de academische neerlandistiek, ook niet in de feministische. Acht jaar na *De lust tot lezen* van Maaïke Meijer, het eerste proefschrift in Nederland over literatuur van Nederlandse dichters, is er weer eens een boek gewijd aan hedendaagse schrijfters. Ditmaal gaat het om werk van de prozaschrijfters Hella Haasse, Nel

Noordzij, Aya Zikken en Andreas Burnier. En net als Meijer moet de auteur van dit proefschrift, Petra Veeger, constateren dat ook in de literatuurgeschiedenissen, dat wil zeggen in studies over literatuur die van overwegend mannelijke hand zijn, weinig aandacht uitgaat naar literatuur van vrouwelijke auteurs. 'Double trouble' dus.

Manoeuvres bevat de analyses van vier romans die gepubliceerd werden in de jaren vijftig en zestig, en op één na geschreven werden door in deze periode debuterende schrijfters: *Zelfportret als legkaart* van Hella Haasse (1954), *Met de hand op een boomtak* van Nel Noordzij (1955), *Code voor Dander* (1965) van Aya Zikken en *Een tevreden lach* (1965) van Andreas Burnier. Maar deze boeken hebben méér gemeen: alle vier zijn het teksten met een vrouwelijke ik als centraal personage en alle vier onderscheiden ze zich qua vorm van andere teksten – zowel door mannen als door vrouwen geschreven – die in deze periode verschenen. Op grond van hun structuur gedragen ze zich anders dan men verwacht of gewend is, waardoor ze de lezers ontregelen.

Met haar studie geeft Veeger een aanzet tot een plaatsbepaling van deze bijzondere romans. Zij doet wat literatuurhistorici tot nu toe hebben nagelaten: ze brengt in kaart hoe ze zich tot elkaar verhouden in hun vormexperimenten en in de betekenis die daardoor aan de teksten toegekend kan worden. Ze gaat daarbij zeer grondig te werk. Haar gedetailleerde analyses zijn erop gericht uitleg te geven aan het 'ongewone' karakter van de romans, dat wil zeggen aan de manoeuvres in de vertelwijze. In die zin lijken het *close readings* zoals de tekstanalyses die van 1962 tot 1966 verschenen in het tijdschrift *Merlyn*. Anders dan in dit soort *close readings* het geval is, geeft Veeger echter ook haar eigen reacties op de teksten gewicht; reacties die niet beschouwd moeten worden als het effect van haar individuele waarneming alleen, maar ook van haar kennis van de sociale en literaire conventies in de groep waartoe zij behoort. Ze beschrijft dus niet alleen de werking van de

tekst, waarbij de betekenis wordt afgeleid uit het effect van de tekst op de lezer, maar ook omgekeerd, ze analyseert de betekenis die wordt geproduceerd als effect van de pre-text van de lezer. Vooral wanneer de manoeuvres in de teksten Veegers neiging tot een consumerende leeshouding in de weg staan – en die neiging is niet onbegrijpelijk, want alle romans laten zich gemakkelijk als meeslepende verhalen lezen – levert dat verfrissende en soms hoogst originele interpretaties op. Op haar beurt zet Veeger dan de lezer die door háár verhaal wordt meegesleept op het verkeerde been.

De analyse van *Zelfportret als legkaart*, in het eerste hoofdstuk, is in dat opzicht het minst verrassend. Dat komt omdat *Zelfportret* explicieter dan de andere teksten zijn thema verwoordt, door Veeger in navolging van Betty Friedan 'het probleem zonder naam' genoemd: in de kern een verhaal van 'de' vrouw in de beklemmende werkelijkheid van de jaren vijftig. *Zelfportret* is het autobiografisch essay – een manoeuvre met twee genres die als teken van dit probleem beschouwd kan worden – van een werkende vrouw, in haar rol als huisvrouw en als schrijfster, die ruimte probeert te scheppen om zich te bevrijden van haar status als 'tweede sekse'. Omdat Veeger deze analyse als opstap laat fungeren voor die van de andere drie teksten, zet zij meteen al de toon voor de daaropvolgende interpretatie.

Er blijft echter verrassing genoeg over. Zo weet Veeger de lezer in haar tweede hoofdstuk over *Met de hand op een boomtak* lang in spanning te houden of de 'ik' in dit verhaal echt ziek is of alleen maar denkt dat te zijn, precies zoals zij zelf als tekstanalytica steeds in de war moet zijn gebracht door de onbetrouwbare focalisatie in deze roman – een verteltechniek waardoor een lezer niet kan uitmaken door wiens ogen een situatie wordt geschetst. In de analyse van *Code voor Dander* laat zij de lezer zich met haar afvragen of het personage Dander – de Ander waarin men zichzelf herkent doordat men zichzelf erin projecteert – een man of een vrouw is, hetgeen ook hier het

gevolg is van een tekstspel met de blikrichting. En in het vierde hoofdstuk over *Een tevrede lach* moet ook de lezer haar hersens fors aan gymnastiek laten doen om de bokkesprongen van deze roman en zijn hoofdpersoon – veroorzaakt door de mengeling die dit boek is van *Bildungsroman* en picareske roman – te kunnen meemaken.

Vooral door haar aandacht voor de vormaspecten van de romans (stijlbreuken, vertelvolgorde, blikrichting, vermenging van genres) weet Veeger aan deze teksten een bijzondere betekenis te geven. Zo vat ze Haasses combinatie van autobiografie en essay op als een manoeuvre die de lezer ertoe brengt het thema van 'het probleem zonder naam' in dit boek in een ander perspectief te zien. De tekst van Noordzij, bij oppervlakkige lezing het verslag van een vrouw over haar ziekte, wordt in Veegers interpretatie een verhaal over de strijd van vrouwen om binnen de patriarchale orde ook als getrouwde vrouw een subjectpositie te kunnen innemen. Ze maakt aannemelijk dat de kwestie in Zikkens roman – of Dander een man of een vrouw is – een lapidaire illustratie is van het probleem dat betekenisgeving altijd gepaard gaat met reductie van betekenis en dat deze tekst dus een kritiek formuleert op gendergecodeerd denken. Het *Bildungs*aspect en de picareske inslag van het boek van Burnier tenslotte transformeert zij van een aanwijzing voor de zoektocht van de vrouwelijke hoofdpersoon naar zichzelf en voor haar avonturenlust in een commentaar van de tekst op de dominant heteroseksuele, op mannen gerichte maatschappij, die vrouwen hun avontuurlijke zoektochten juist wil ontnemen.

Met haar spannende analyses maakt Veeger aannemelijk dat de manoeuvres in de vertelwijze bij deze vier prozaschrijfsters te interpreteren zijn als vrouwelijke kunstgrepen. Het zijn subversieve manoeuvres, die juist doordat ze de lezer nopen haar vertrouwde leeshouding te laten varen en zich zo bewust te worden van de verraderlijkheid van vanzelfsprekendheden, een andere manier van kijken aan de orde stellen.

Door het accent dat Veeger in haar studie legt op analyse en interpretatie schiet een echte plaatsing van deze vier boeken in de literaire traditie erbij in. In het Nawoord worden ze gekarakteriseerd als 'kontraproza', een betiteling die verwijst naar het 'ander proza' of ook wel 'experimenteel proza' van mannelijke auteurs dat ooit door Sybren Polet zo werd aangeduid, omdat het zich afzette tegen vigerende *literaire* conventies. Maar de door Veeger besproken teksten nemen veel meer de vigerende *sociale* conventies op de hak, ook al dwingen ze een andere leeshouding af. Het woord 'kontraproza' is er daarom een minder gelukkige benaming voor.

Maar wat is erop tegen om voorlopig te volstaan met de vaststelling dat deze boeken onder één noemer gebracht kunnen worden? Met dit proefschrift toont Veeger immers aan hoe vruchtbaar haar op verteltechnieken geconcentreerde aanpak is voor een vergelijking van literaire teksten van vrouwen onderling en, waar mogelijk, vergelijking met die van mannen. Een echte plaatsbepaling zit er dus in de toekomst wel in.

Ria van den Brandt

Veel teveel geluk verwacht. Schrijfsters in Vlaanderen 1

Lisette Keustermans en Brigitte Raskin (red.)

Amsterdam/Antwerpen

(Meulenhoff/Manteau) 1996

249 blz., f 34,90

De essaybundel *Veel teveel geluk verwacht. Schrijfsters over schrijfsters 1*, onder redactie van Lisette Keustermans en Brigitte Raskin, is het resultaat van een project van de Anna Bijns Stichting. Deze stichting wil door middel van haar activiteiten 'de vrouwelijke stem in de letteren' bevorderen. Wat deze bevordering betreft, zo stelt hoofdredacteur Keustermans in haar inleiding, werkt het project op twee fronten

tegelijkertijd: vrouwen 'die gewend zijn de pen te hanteren' schrijven over vrouwelijke auteurs uit de twintigste eeuw (p. 7). Het zwaartepunt van deze bundel ligt evenwel op de geportretteerden en niet zozeer op hen die de teksten over deze vrouwen geschreven hebben. In *Veel teveel geluk verwacht* – de titel is een dichtregel van Aleidis Dierick aan wie ook een essay wordt gewijd – gaat het om portretten van 'de literaire (groot)moeders' in Vlaanderen, zowel de Franstalige als de Nederlandstalige, die tussen 1880 en 1940 geboren zijn (p. 7).

Na de korte inleiding van Keustermans volgen twaalf essays en tenslotte een kleine bijdrage van Denise De Weerd, die een aantal evenementen uit de vrouwengeschiedenis van het tijdvak 1900-1940 op een rijtje zet. Deze bijdrage, 'Tegelijkertijd' genaamd, is niet zozeer een essay, maar een soort tijdbalk met korte toelichting. Keustermans meldt in de inleiding dat de geschreven portretten onderling heel verschillend zijn. 'Elk ervan is geschreven vanuit een andere invalshoek, met een persoonlijke visie en met een specifieke, vrouwelijke stem.' (p. 8) De twee uitersten op deze vooronderstelde waaier van diversiteit vormen mijns inziens het essay van Lut Ureel over Alice Nahon aan de ene kant en het essay van Hilde Van den Hooff en Maaïke Meijer over Christine D'Haen aan de andere kant. Valt het eerste essay op door de persoonlijk-impressionistische aanpak en de aandacht voor het leven van Nahon, dan trekt het tweede essay de aandacht door de analytische focus op het werk van D'Haen. De bijdrage over Nahon is eerder als literair te kwalificeren, terwijl de bijdrage over D'Haen wetenschappelijk genoemd kan worden. Beide essays zijn om verschillende redenen zeer lezenswaardig. Ureel schrijft een mooi portret over Nahon. Het is alleen jammer dat de auteur aan het slot van haar verhaal de in het verleden zo vaak hagiografisch verpakte Nahon wederom in een stereotiep jurkje stopt. Zich voorstellend hoe Alice Nahon zich vandaag de dag als mediafiguur zou gedragen, schrijft Ureel: 'Als een

naïef prototype van Marilyn Monroe schudt ze verwonderd haar blonde lokken wanneer ze argeloos in de camera blikt' (p. 41). Het essay over D'Haen is het enige essay van de bundel waarin de aansluiting bij onderzoek binnen vrouwenstudies expliciet gemaakt wordt en ook het enige essay dat, naast de gebruikelijke 'Bio-bibliografie' en de 'Beknopte secundaire bibliografie', voorzien is van een extra lijst met gebruikte literatuur. Hier wordt op knappe wijze het moeilijke werk van Christine D'Haen toegankelijk gemaakt en bovendien gedemonstreerd hoe deze teksten zich 'met vrucht vanuit een feministische invalshoek' laten lezen (p. 139).

Bovengenoemde essays zijn wat betreft aanpak de twee uitersten. De overige essays bevin-den zich tussen deze twee extremen in, waar-bij geen enkele tekst de analytische werkwijze van Van den Hooff en Meijer evenaart. Juist omdat de persoonlijke benadering veel essays kenmerkt, waarvan het Nahon-essay het duidelijkste voorbeeld is, vertonen de bijdragen onderling veel meer overeenkomsten dan de inleiding suggereert. Zo blijkt bij veel auteurs de interesse voor de biografie van de schrijf-sters groot te zijn. Biografische gegevens spe-len meermaals een rol bij de uitleg van het oeuvre. Het meest duidelijk gebeurt dit in de tekst van Gerti Wouters over Rose Gronon. Wouters stelt in haar inleiding dat ze op zoek is gegaan 'naar de manier waarop een moeilij-ke, eenzame jeugd het gevoelsleven en het karakter van de personages bepaald heeft' (p. 49). Vormen van licht biografisme, in menig essay sluimerend aanwezig, worden door Keustermans in haar inleiding verantwoord. Zij wijst erop dat de auteurs van de bijdragen het literaire werk niet enkel beschouwen 'als een fictief universum en de personages niet uitsluitend als mensen van papier'. Keuster-mans vervolgt dat zij 'dankbaar, maar omzich-tig' gebruik maken van biografische gegevens en autobiografisch getinte werken. En daar-mee, merkt zij op, sluiten de auteurs aan bij 'een internationale trend, met name in vrou-wenstudies' (p. 8). Dit laatste is een ongelukki-

ge formulering. De aansluiting bij een 'trend' lijkt hier een garantiebewijs te zijn voor de kwaliteit van de gevolgde methode. Jammer dat Keustermans de interessante theorievor-ming achter deze 'trend' niet zichtbaar maakt.

Voortvloeiend uit onder meer de biografi-sche belangstelling komt een tweede kenmerk van veel essays naar voren: de belangstelling voor het verhaal, de inhoud van romans. Dit is in de meeste essays gekoppeld aan themata rondom vrouw-zijn, bijvoorbeeld het levens-en liefdesverloop van vrouwelijke personages en/of ik-figuren. Deze inhoudelijk-themati-sche gerichtheid, gecombineerd met biografi-sche gegevens, levert meestal evenwichtige teksten op. Een enkele keer verliest een bijdra-ge haar strakheid door een te grote concentra-tie op de verslaggeving van de inhoud en een wat te diffuse thematiek. Dit is het geval met het eerste essay over Marie Gevers waarin Leen Huet mooie aanzetten geeft, maar uiteindelijk te veel blijft steken in samenvattingen van Gevers' romans. Daarentegen valt het artikel van Marijke Arijs over Suzanne Lilar op door een krachtige en humoristische stijl waarbij biografie, werk en centrale thematiek een uit-gebalanceerde eenheid vormen.

Naast grote aandacht voor biografie èn ver-haal èn themata rondom vrouw-zijn, die veel essays kenmerkt, is er nog een aspect dat de aandacht trekt: de geringe belangstelling voor de formele elementen van de oeuvres. Waar wel aandacht aan de vorm besteed wordt, valt het op. Zo laat Keustermans hier en daar haar belangstelling voor vormkwesties in haar essays over Clara Haesaert en Lucienne Stassa-ert doorschemeren. Voor Hannemieke Stam-perius lijkt de vraag naar de vorm al meer rele-vant. Zij maakt melding van de 'associatieve montage-techniek' van romanschrijfster Loeki Zvonik, een techniek die voor Stamperius een tijd lang heeft gegolden als een typisch voor-beeld van 'vrouwelijk schrijven' (p. 200). De meeste aandacht voor de formele aspecten van een oeuvre is echter te vinden in het reeds genoemde essay over de dichteres Christine D'Haen.

Zoals gezegd is de thematiek van de essays doorgaans geconcentreerd op het vrouw-zijn. Keustermans schrijft in haar inleiding dat uit deze thematiek blijkt dat de geportretteerde schrijfsters 'getekend zijn door de hiërarchische structuren van de samenleving'. En zij vervolgt: 'Bijna zonder uitzondering getuigen ze van een botsing met het gezag. Daarbij worden verschillende posities ingenomen. Sommige schrijfsters stellen zich masochistisch op, andere vechten terug, weer andere gaan zelf in de aanval. Het object van hun ongenoe-gen of haat bevindt zich in de privésfeer (grootvader, vader, man, minnaar) of in de openbare sfeer (instituten als Kerk en huwelijk, individuen of groepen met macht bekleed).' (p. 8-9) Dergelijke formuleringen zijn als samenvat-tende analyse van het voorliggende materiaal te grofkorrelig en te vertekenend; juist ook omdat een aantal schrijfsters beschouwd kan worden als draagsters en (her)schepsters van traditioneel cultuurgood en heil ziet in het dif-ferente aspect van bestaande structuren. Zo passen bijvoorbeeld auteurs als Marie Gevers, Julia Tulkens en Suzanne Lilar niet zo goed in dit al te hoekige raster, omdat het hier vrou-wen betreft die aan man-vrouw-verhoudingen zekere idealen verbinden of dergelijke relaties persoonlijk als zeer gelukkig ervaren. Zo is Tulkens als 'aardse bruid' beroemd geworden met 'Mijn jonge lijf plooit als een wisse,/ onder de macht van uw begeert', en voor Suzanne Lilar betekende het ideale leven van man en vrouw een leven van harmonie en samenwer-king. De wat rechtlijnige formuleringen van de inleiding laten te weinig ruimte over voor de diversiteit van het materiaal.

De vragen die het boek oproept, komen niet zozeer voort uit de individuele essays, maar uit het geformuleerde kader, dat wat kort en pover is uitgevallen. Een van de vragen die het boek bijvoorbeeld oproept is die naar de keuze van de schrijfsters. De twaalf gepre-senteerde schrijfsters (onder wie ook de nog niet genoemde Maria Rosseels en Mireille Cot-tenjé) zijn een selectie uit een veel grotere groep Vlaamse schrijfsters, geboren tussen

1880 en 1940. Op basis van welke criteria heeft men gekozen? Om welke redenen worden bepaalde 'vrouwenstemmen' opnieuw uitge-slotten voor een plaats in de canon?

Afgezien van het wat magere kader is *Veel teveel geluk verwacht* een fijn leesboek en daar-naast om een tweetal redenen waardevol. In de eerste plaats omdat het kennismakingen bevat met schrijfsters die, op een aantal uit-zonderingen na, niet in de canon opgenomen zijn. In de tweede plaats is het boek waardevol vanwege zijn bruikbaarheid voor eventueel vervolgonderzoek of nieuw onderzoek. Wie geïnteresseerd is in een van de genoemde schrijfsters, kan gebruik maken van de handi-ge 'Bio-bibliografie' en de 'Beknopte secundai-re bibliografie' waarvan elk essay is vergezeld.

Rosemarie Buikema

Strategieën in vrouwenlevens. Themanummer De Gids (1995), nr. 11/12
Amsterdam (Meulenhoff) 1995
204 blz., f 32,50 / BF 650

De vrouwelijke blik. Themanummer Dietsche Warande & Belfort (1996), nr. 1
Leuven/Amsterdam (Peeters/De Bezige Bij) 1996
144 blz., 300 BF / f 16,50

Gezien de intrekking van menig subsidie is het voortbestaan van ieder cultureel tijd-schrift tegenwoordig een heikele kwestie en dientengevolge zal wellicht geen enkel literair tijdschrift zichzelf nog 'gevestigd' willen noe-men. Niettemin, als ik het in deze boekbespre-king ga hebben over de twee themanummers van *De Gids* en *Dietsche Warande & Belfort*, zou ik beide tijdschriften toch gevestigd willen noe-men. Beide redacties hebben zich altijd mogen verheugen in leden die prominent aanwezig zijn op het literaire en culturele toneel en beide tijdschriften hebben generaties lang hun stempel gedrukt op de Nederlandse en

Vlaamse literaire kritiek. *De Gids*, opgericht door Potgieter e.a., vermeldt het trots op haar omslag: zij is er sinds 1837. *Dietsche Warande* (1855) en *Het Belfort* (1886) fuseerden in 1900.

Welhaast onnodig te vermelden dat zich in deze lange geschiedenis onder de redactieleiden relatief weinig vrouwen bevonden. Daarin is de laatste jaren echter verandering gekomen. Christel van Boheemen, Els Broeksma en Xandra Schutte bevolken momenteel de redactie van *De Gids* naast vier mannelijke collega's. Anneke Brassinga en Patricia de Martelaere werken in de redactie van *Dietsche Warande & Belfort* samen met drie mannelijke collega's. Of het aan deze seksspecifieke aanwezigheid te danken is of niet, gememoreerd mag worden dat beide tijdschriften onlangs een uitgebreid themanummer wijdden aan het leven en het werk van vrouwelijke auteurs.

Dietsche Warande & Belfort publiceerde onder het thema *De vrouwelijke blik* zowel essays over het werk van vrouwen als literaire teksten en gedichten van onder meer Josien Laurier, Anna Enquist, Christine D'Haen en Elly de Waard. De titel van het themanummer verwijst naar een uitspraak in *De Gids* van 1840. In een pleidooi voor verder onderzoek naar Nederlandstalige vrouwenliteratuur van de oudere perioden refereert M.A. Schenkeveld-van der Dussen naar aanleiding van een recensie uit *De Gids* aan het specifieke perspectief van de vrouwelijke blik: 'de fijne trekken, die ons hier boeien, konden alleen door eenen vrouwelijken blik opgemerkt, door eene vrouwelijke hand geteekend worden'. De vrouwelijke blik, in dit geval die van auteur Betsy Hasebroek, richt zich op dat wat zich dicht bij huis afspeelt, merkt Schenkeveld op. Door haar plaats in de marge van het openbare leven vorm te geven en te koesteren, schrijft de achttiende- en negentiende-eeuwse vrouw zich in de westerse culturele traditie in, zo betoogt ook Katlijne van Stighelen in een essay over zelfportretten van schilderessen. Het verbijzonderen van het gewone is dus een vrouwenstrategie, zou de redactie van *De Gids* anno 1995 hebben kunnen zeggen.

Vrouwenstrategieën is ontstaan uit de vraag van de redactie van *De Gids* aan een aantal auteurs om na te gaan welke strategieën vrouwen gebruikten wanneer zij zich in het publieke domein begaven. Mary An Evans, zo stelt Van Boheemen in haar inleiding, bedacht de naam George Eliot om zich zowel naar de heersende genderrollen te voegen als deze te omzeilen. Simone de Beauvoir daarentegen construeerde een levensfilosofie en probeerde daarmee te tonen dat vrouw- en intellectueel-zijn geen contradictio in terminis impliceert. Maar, zo vraagt Van Boheemen zich terecht af, is Freud daarmee achterhaald? Kunnen vrouwen zich onttrekken aan de zuigkracht van het culturele cliché? En in hoeverre zijn nieuwe vrouwenlevens maakbaar?

De artikelen in *De Gids* zijn voornamelijk biografisch en worden aangevuld met een aantal egodocumenten van onder meer Winnie Sorgdrager, Anne Duden en Doeschka Meij-sing. Afgezien van dit proza is het niet zo dat alle zestien auteurs van het themanummer zich geroepen hebben gevoeld erg diep op de kwestie van strategie en marginaliteit in te gaan. Menig auteur wekt zelfs de indruk het belang van de vraag naar vrouwenstrategieën niet in te zien. De bijdragen, hoe interessant ook op het niveau van het biografisch materiaal, gaan wat de implicaties voor het, uit de aard der zaak feministische, thema betreft nogal willekeurige kanten op. Hier wrekt zich voor de gevorderde feminist dan ook het gebrek aan een feministisch kader. Een feministisch perspectief op een vrouwenleven gaat er per definitie van uit dat vrouwen in een patriarchale cultuur moeite moeten doen zich van hun functie als metafoor van het mannelijk verlangen los te maken. Niet alle *Gids*-auteurs blijken de portee van een dergelijke inzet te onderkennen. Niettemin: welke strategieën benoemen de auteurs van *De Gids* in leven en werk van vrouwen en wat leveren ze op? Een aantal *Gids*-auteurs is expliciet scrupuleus bij de bepaling van een vrouwenstrategie vanwege de veronderstelde noodzaak tot en de afkeer van psychologiseren. Deze aarzeling

wordt door sommige *Gids*-auteurs vruchtbaar gemaakt door daar een andere hermeneutiek tegenover te stellen, maar is ook dikwijls een excuus om de besproken vrouwen achter te laten in de chaos van het oninterpreteerbare raadsel, een positie zoals die hun ook al door Freud werd toegedacht. Hoezeer pogingen tot toeëigening en reductie in het genre van de biografie inderdaad ook dienen te worden vermeden, een ontkenning van de rol van onbewuste drijfveren zowel bij de biograaf als bij de gebiografeerde riskeert de reproductie van voor de hand liggende verhalen over vrouwen.

Huub Beurskens bijvoorbeeld kan geen strategie ontdekken in leven en werk van de joodse dichteres Else Lasker-Schüler. Hij zou dit ook niet willen en niet durven omdat hij niet wil psychologiseren en reduceren. Desondanks schrijft hij over Else Lasker-Schüler als iemand die zich systematisch jonger voordeed dan zij was; een mogelijke strategie, lijkt mij, om geen last te hebben van het niet-seksueel-attractieve-oudere-vrouw-cliché. Beurskens legt zich met name toe op de beschrijving van Lasker-Schülers Benn-gedichten en op haar daarin gememoreerde woelige verhouding met de dichter-arts Gottfried Benn. Beurskens probeert in het biografische verhaal van die verhouding een verklaring te vinden voor de ongelukkige afloop van de liefde zoals die in de Benn-gedichten is beschreven. Hij identificeert zich in de loop van zijn tekst echter met Gottfried Benn en is in dat geval niet scrupuleus in zijn psychologiseren: 'Benn moet zich binnen de kortste keren volkomen door haar bedolven hebben gevoeld. (...) Door zich zo onverbiddelijk aan hem te geven, ontnam ze hem elke ademruimte.' (p. 841) Aan het slot van zijn artikel wordt de identificatie expliciet: 'Was ik Benn geweest, ik had eveneens mijn biesen gepakt. Zeker weten.' (p. 842) Else Lasker-Schüler schrijft prachtige gedichten, Beurskens geeft het volmondig toe. Maar onder het mom niet te willen psychologiseren blijft het mogelijke verhaal van Else Lasker-Schülers strategieën in leven en werken onverteld. Daar staat echter

wel tegenover dat Beurskens haar gedichten voor zich heeft laten spreken in een zestal mooie vertalingen van zijn hand die achter zijn artikel zijn geplaatst.

Johan de Boose begint zijn artikel over de Russische dichteres Marina Tsvetajeva met de kritische constatering dat Tsvetajeva doorgaans eerder belangstelling geniet vanwege haar tragische leven dan vanwege haar virtuoos dichterschap. Opmerkelijkerwijs toont en becommentarieert vervolgens ook hij haar werk niet zozeer als kunst, als poëzie met alle mogelijke genre-kenmerken van dien, maar als een autobiografische uiteenzetting waarmee hij zijn biografisch verhaal ondersteunt. Ook in de bijdrage van De Boose wordt een vrouwenleven gerepresenteerd dat niet zozeer over mogelijke bewuste keuzes gaat alswel in het teken staat van een welhaast dwangmatige overgave aan diverse liefdes. Deze liefdes worden vervolgens in gedichten herbeleefd. In De Booses biografische schets zien we Tsvetajeva worstelen met de heteroseksuele en de lesbische liefde, met haar moederschap en met het harde Russische leven, maar nooit met de taal. In zijn slotalinea stelt De Boose bij wijze van *deus ex machina* dat Tsvetajeva als vrouw geen strategie had en zich nooit heeft afgevraagd hoe zij zich als kunstenaar zou profileren. Zij schreef uit een verslaving: haar verslaving aan de pen. Haar kunstenaarschap overkomt haar dus kennelijk ondanks haarzelf...

In een aantal bijdragen wordt echter wel een nader licht geworpen op de relatie tussen bewuste en onbewuste strategieën in vrouwenlevens, alsmede de interpretaties en manipulaties van critici en biografen. In deze bijdragen wordt in feite het gedachtengoed zoals dat de afgelopen tien jaar binnen de feministische tekstinterpretatie is ontwikkeld, aan het bredere publiek van de lezers van *De Gids* gepresenteerd.

Het meest centraal staat de spanningsverhouding tussen toeëigenen en interpreteren in de bijdrage van Karen Vintges over Simone de Beauvoir. In haar bijdrage pleit Vintges, net zoals in haar in 1992 verschenen proefschrift,

tégen een psychologiserende benadering van het werk van De Beauvoir. In plaats van haar handen verder van De Beauvoir af te trekken, stelt zij voor De Beauvoirs fictie te lezen als een bewuste voortzetting van haar filosofie en niet als een verwoording van onbewuste autobiografische conflicten en verlangens. Vintges illustreert haar visie op leven en werk van De Beauvoir aan de hand van een interpretatie van het door haar man verlaten personage Monique uit de novelle *La femme rompue* (Een gebroken vrouw). Dit personage is niet het resultaat van De Beauvoirs zelfgevoelde wanhoop om Sartres liefdesescapades, maar een uitwerking van haar kritiek op het masochisme van vrouwen die zich opofferen voor man en kind. Alleen de lezers die De Beauvoirs ironische vertellersstijl weten te herkennen en te duiden, zullen deze interpretatie onderschrijven, stelt Vintges. Anderen zullen zich laten verleiden tot identificatie met het tragische lot van Monique en in de val lopen van een eendimensionale autobiografische duiding.

Joke J. Hermsen slaagt er in haar artikel over Lou Salomé en Rilke eveneens in het leven en het werk van Salomé met elkaar in verband te brengen als een bewuste poging het patriarchale dictaat aan vrouwen te pareren. Levenskunst noemt Hermsen de wijze waarop Salomé zich in haar werk en haar leven laat inspireren door haar eigenzinnige opvattingen over een vrouwelijke erotiek. Erotiek in de geest van Salomé maakt niet alleen het ongekende en onbenutte in de geliefden los, maar stelt de geliefden tevens de opdracht vreemden, dat wil zeggen de niet tot het zelf te reduceren ander, te blijven voor elkaar. Door voor haar tijd ongebruikelijke keuzes te maken, waaronder het sluiten van een huwelijk zonder seks en met de garantie haar handen vrij te houden voor andere liefdes en ambities, heeft Salomé zich kunnen ontplooiën in wetenschap, liefde en kunst.

Ieme van de Poel gaat expliciet in op de wijze waarop Julia Kristeva de subjectieve en collectieve ervaringen van haar sekse tot een kracht probeert te maken. Is het moederschap

bij De Beauvoir een te vermijden creativiteitsdodende bezigheid, Kristeva maakt de analyse van het moederschap tot een van de drijfveren van haar theoretisch werk. Zij toont in haar werk volgens Van de Poel dat en hoe vrouwen de vrouwelijke ervaring te gelde kunnen maken en hoe zij hun gemarginaliseerde positie kunnen integreren in hun visie op wetenschap.

Ook de maskerades van fotografe Cindy Sherman zijn antwoorden op de clichés waarmee vrouwen en vrouwelijkheid zijn omgeven, betoogt Xandra Schutte. Sherman maakt met haar geënceneerde zelfportretten duidelijk dat werkelijkheid en fictie zodanig in elkaar zijn opgegaan dat vrouwelijkheid alleen kan worden verlost van het culturele dictaat wanneer de clichés één voor één worden herhaald en ontmanteld.

Dat deze strategie van maskerade en uitbundige mimesis een typisch twintigste-eeuwse uitweg uit klassieke vrouwelijkheid is, zou de conclusie kunnen zijn uit Nelleke Noordervliets gefingeerde samenspraak met een aantal achttiende-eeuwse schrijfsters onder wie Betje Wolff en Madame de Staël. Noordervliet vraagt hun waarom zij als bijzondere en/of excentrieke exemplaren van hun tijd toch niet meer excessieve vrouwelijke personages in hun werk introduceren. Waarom hebben de dames bijvoorbeeld het scheppen van een Madame de Merteuil aan hun mannelijke collega Laclos overgelaten? Omdat men niet te ver voor de troepen uit moet lopen, laat Noordervliet Betje zeggen. Misschien is dat niet zozeer de meest effectieve alswel de meest geruststellende vrouwenstrategie die een vrouwelijke auteur te bieden heeft aan het algemene publiek waarop een gevestigd tijdschrift zich richt.

Ria van den Brandt

Oorsprong en einder. Cultuurkritische overwegingen vanuit vrouwenstudies theologie

Catharina J.M. Halkes

Baarn (Ten Have) 1995

182 blz., f 29,90

God opnieuw gedacht. Verantwoordelijkheid voor de schepping in feministisch perspectief.

Theologische essays voor Catharina Halkes

Johanna Jäger-Sommer (red.)

Baarn (Ten Have) 1995

254 blz., f 39,90

Op 2 juli 1995 vierde Catharina Halkes, emeritus-hoogleraar feministische theologie, haar vijfenzeventigste verjaardag. Ter ere van dit heuglijke feit verschenen er twee boeken. Het eerste boek is van de hand van Halkes zelf: *Oorsprong en einder*. In het tweede boek, de feestbundel *God opnieuw gedacht*, brengen 24 prominente auteurs uit binnen- en buitenland hulde aan deze bekende feministe.

Uit de feestbundel blijkt de grote betekenis die Halkes voor de ontwikkeling van de feministische theologie in Europa gehad heeft en nog steeds heeft. Daarbij is de invloed van Halkes niet beperkt gebleven tot de ontwikkeling in de theologie als wetenschap. De theologie vecht al veertig jaar – binnen en buiten de kerk – met tomeloze energie voor de bewustwording van vrouwen. Zij wordt door Annelies van Heijst, die voor de essaybundel een treffende biografie heeft geschreven, niet alleen 'grensganger' en 'pionier' genoemd, maar ook 'bruggebouwer'. Halkes heeft volgens Van Heijst voor velen 'een brug weten te slaan tussen de oude geloofswaarden in Schrift en traditie en nieuwe eigentijdse levenservaringen van vrouwen en mannen die zich bewust zijn geworden van de seksistische maatschappelijke en kerkelijke structuren' (p. 31).

De essays van Halkes zijn geen streng-theoretische vertogen, maar hebben eerder een visionair en wat schetsmatig karakter. Deze vorm heeft te maken met de wordingsgeschie-

denis van haar publikaties, aldus Van Heijst die de inleiding van *Oorsprong en einder* verzorgd heeft. Van Heijst benadrukt dat veel publikaties van Halkes ontstaan zijn als antwoord op een vraag van buitenaf. Om Halkes heen hebben zich altijd 'kringen van mensen' verzameld, 'wachtend tot zij weer iets nieuws zou zeggen of schrijven' (p. 14). Zij is voor velen een soort profetes. Dit verklaart voor een deel de werkwijze van de theologe, die haar teksten niet ontwerpt als grondige analyses, maar als openingen voor verder onderzoek. In haar biografie voor de essaybundel concludeert Van Heijst dan ook dat Halkes niet als een 'systeembouwer' gekarakteriseerd moet worden: 'Als antwoord op de eenduidig mannelijke theologie heeft Halkes geen monolithisch "vrouwelijk" bouwwerk willen optrekken. Eerder is haar theologie dialogiserend: uitdagend en antwoordend. Ze heeft veel bijval en veel kritiek gekregen, maar zich altijd laten bevragen.' (p. 29)

Van Heijst wijst erop dat Halkes' vraagstelling in de loop der jaren veranderd is. Aanvankelijk was zij vooral geconcentreerd op kerkelijke en Mariologische vragen, nu houdt zij zich meer bezig met systematisch-theologische en theologisch-antropologische vragen. In Halkes' publikatie uit 1989, *En alles zal worden herschapen*, wordt dan ook zichtbaar hoe haar heilsvraag zich bij wijze van spreken verbreed heeft van kerk naar kosmos. De belangrijkste bekommernis van de feministische theologie zou volgens Halkes het heil van de gehele schepping moeten zijn. Deze lijn wordt voortgezet in *Oorsprong en einder*, waarin zeven essays, eerder gepubliceerd in de jaren negentig, bij elkaar gezet zijn.

Feministische theologie krijgt bij Halkes een cultuurkritische taak met ecologische en kosmische dimensies. Dat dit nodig is, volgt uit haar diagnose van de westerse cultuur: deze verkeert in een crisis. De tekenen des tijds verwijzen volgens Halkes naar een cultuurcrisis van gebrokenheid en fragmentatie. Deze crisis komt voort uit een 'westerse, witte, technische, mannelijke manier van leven,

denken en verbeelden' (p. 55). Tegenover de gesignaleerde gebrokenheid en fragmentatie stelt Halkes de heelheid van de schepping als een opgave, een utopie die onze blik op de toekomst richt. Daarbij acht ze spiritualiteit als een onmisbare dimensie, een voorwaarde die nodig is voor de verwezenlijking van de gestelde utopie: 'We moeten groeien naar een houding van ontvankelijkheid, contemplatie en luisteren: naar elkaar, naar de tekenen van de tijd, naar de ongerechtigheden die de gemarginaliseerden worden aangedaan.' (p. 79) Na een fase van bevrijdende bewustwording van vrouwen vindt Halkes dat het tijd is om 'uit onszelf [te] treden om onze cultuur te veranderen' (p. 128). Het stadium is aangebroken waarin op creatieve wijze aan een bevrijding op wereldomvang gewerkt moet worden. Waar vrouwen een existentiële en spirituele solidariteit met elkaar voelen, hebben zij wellicht de energie om zich van de typisch westerse overheersing en onderdrukking af te keren. De groei naar een menswaardig bestaan moet de drang tot overheersing en onderdrukking van het leven omvormen tot ontvankelijkheid en respect voor het leven. Herwaardering van 'vrouwelijke' waarden zoals bijvoorbeeld zorgzaamheid is daarbij van belang. De presentie van God in de schepping moet opnieuw voelbaar worden en elke mens moet de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de schepping op zich nemen.

Tegenover doemdenken poneert Halkes dus een visioen van 'heelheid'. Bij dit visioen hoort een herziening van het mensbeeld: een feministisch-theologische antropologie. De theologe vindt dit een hachelijke onderneming, maar zij gaat voortvarend haar weg. Het typeert Halkes dat ze hierbij op zoek gaat naar teksten uit haar eigen traditie. Waar in Genesis sprake is van de schepping van de mens, geeft zij de voorkeur aan de grondvertaling uit het Hebreeuws: 'God schiep de mens als zijn beeld... mannelijk en vrouwelijk schiep hij hen.' Voor Halkes betekent deze tekst dat elke vrouw en elke man het goddelijke representeert en zorg moeten dragen voor de schep-

ping. Zij spreekt in dit verband ook van het transformatieve model dat gericht is 'op de ontwikkeling van de persoon van elke mens, mannelijk of vrouwelijk, als beeld van God, op de expressie van het ware, goede, schone en op een omvorming van de maatschappij tot een samenleving in gelijkwaardigheid en wederkerigheid' (p. 125). Het eigene van persoon-zijn is volgens Halkes het relationele zijn: 'het mens worden aan elkaar' in een concrete sociale context (p. 125). Ook tussen mens en schepping bestaat een bijzondere relatie, een onderlinge afhankelijkheid waarin een transformatie nodig is. Deze transformatie is een loskomen van het antropocentrisme dat de mens 'afsnijdt van kosmische dimensies en ervaringen'. Zonder deze transformatie loopt de schepping, het welzijn van natuur en kosmos, gevaar (p. 125).

De essays in *Oorsprong en einder* gaan niet uitsluitend over Halkes' bezorgdheid om de schepping. Zo is Halkes' eerste bijdrage een aanzet tot een geschiedschrijving van feministische theologie in Europa. Halkes vindt dat feministisch theologes vanaf het begin hun geschiedenis moeten bijhouden en ook hun voorgeschiedenis moeten kennen. 'Want', zo stelt ze in de voor haar typische huiselijke stijl, 'feministische theologie is niet zomaar uit de hemel komen vallen!' (p. 23) Het laatste essay van haar boek valt op door het meditatieve karakter. Het handelt over het Pinksterlied *Veni Sancte Spiritus*, een lied dat voor Halkes een grote betekenis heeft en waardoor zij zich persoonlijk steeds weer gesterkt weet: 'Telkens als ik het *Veni Sancte Spiritus* bid of liever nog zing, op die prachtige oude melodie, voel ik de kracht, de inspiratie, de troost en de bijstand van de Geest in mijn leven en weet ik weer, waar het, ondanks alles, om gaat.' (p. 177)

In *God opnieuw gedacht* is de vraag hoe de feministische theologie kan bijdragen aan het heil van de hele schepping het meest centrale thema. Zoals in het werk van Halkes zelf wordt deze thematiek begeleid door antropologische ontwerpen. De gekozen driedeling van het boek – Dank, Mensbeeld-Godsbeeld,

Zorg voor de Schepping – lijkt daarbij een voor de hand liggende indeling. Toch doet deze indeling na lezing enigszins geforceerd aan. Hoofdredacteur Johanna Jäger-Sommer meldt in haar voorwoord dat in het eerste deel drie bijdragen zijn opgenomen die direct betrekking hebben op persoon of werk van Halkes. De twee andere delen bevatten elk tien essays. Hierbij valt op dat vier van de essays uit het tweede deel inhoudelijk niet binnen het gestelde thema ‘Mensbeeld-Godsbeeld’ passen, terwijl het antropologisch georiënteerde essay van Anne-Marie Korte verdwaald lijkt in deel drie.

Afgezien van een wat vreemde indeling en de vele drukfouten is de inhoud van de essays in *God opnieuw gedacht* doorgaans van een goede kwaliteit en sluit aan bij de actuele bezorgdheid van Halkes. De bijdragen variëren van gelegenheidsoptstellen tot kritische analyses, van concrete evaluaties tot originele huldes, van persoonlijke verhalen tot aanstekelijke visioenen. De reeds genoemde biografie van Van Heijst geeft aan de feestbundel het vereiste kader en daarmee een bijzondere meerwaarde. Met haar biografie over de eerste ‘moderne kerkmoeder’ van Nederland verzorgt Van Heijst bovendien een hoofdstuk uit de geschiedschrijving van de feministische theologie. Aan de geschiedschrijving van de invloed van de feministische theologie op het binnenkerkelijke gebeuren wordt in *God opnieuw gedacht* geen apart hoofdstuk besteed. Toch is er een aantal essays dat dit thema behandelt, bijvoorbeeld de teksten van Ernst, Haarsma en Bührig. Uit deze bijdragen blijkt dat de feministische theologie resultaten boekt, soms groot maar meestal klein, want het behoudende karakter binnen de kerk(en) is groot.

In *God opnieuw gedacht* komen diverse mensbeelden aan de orde. De gemeenschappelijke kritiek op het dualistische denken leidt geenszins tot een gemeenschappelijk mensbeeld, laat staan Godsbeeld. Zo opteert Anton Housten bijvoorbeeld voor ‘een fundamentele antropologische differentie’ (p. 49), terwijl Els

en Rob Cornelissen meer zien in het man- en vrouw-zijn als innerlijke polariteit van iedere mens. Anne-Marie Korte pleit ervoor dat de feministische theologie dualismen als ‘oude ambivalenties’ ziet ‘die gekritiseerd, herzien en deels vervangen en opnieuw geformuleerd moeten worden’. Zij pleit voor lichamelijkheid als ‘hermeneutische categorie’ (p. 248). Korte heeft grote waardering voor Halkes, maar vindt – in tegenstelling tot Halkes – niet dat het ‘westers mannelijk rationeel denken’ een belemmering vormt voor de verdere uitwerking van een ‘radicale feministische cultuurkritiek’. Zij vindt juist dat ‘(gebrek aan kritiek op) een aantal *eigen* feministische probleemstellingen die de afgelopen jaren ontwikkeld zijn’ een rem zet op een voorspoedige ontwikkeling van de feministische theologie als radicale cultuurkritiek (p. 231).

Waar Korte pleit voor de ontwikkeling van scherpe en bruikbare concepten omwille van een radicale cultuurkritiek, benadrukken veel andere auteurs de aanwezigheid van een visioen of utopie als noodzakelijke voorwaarde tot heil van de schepping. Vooral bij Rosemary Radford Ruether, Dorothee Sölle en hoofdredacteur Jäger-Sommer wordt deze voorwaarde expliciet geformuleerd. Zo zegt Jäger-Sommer dat het tijd wordt ‘dat wij naar onze wortels terugkeren en de vraag stellen welke visioenen er bij ons leven’ (p. 182). Dat de vrouwenbeweging met behulp van visioenen succesvol kan zijn, blijkt volgens Jäger-Sommer uit het leven van Tine Halkes die met soortgelijke visioenen is ‘opgestaan’ en die ‘in de korte tijd die haar als hoogleraar gegeven was het Europese theologische en kerkelijke landschap veranderd’ heeft (p. 182).

God opnieuw gedacht is een lezenswaardig boek waarin de betekenis van persoon en werk van Halkes zichtbaar wordt. Dat het boek tegelijkertijd in een Duitse uitgave verschenen (*Abschied vom Männergott*) is, kan alleen maar toegejuicht worden.

Margriet Kraamwinkel

Bescherming van het moederschap. Onderzoek naar de regelgeving inzake zwangerschap, bevalling en arbeid

Mies Monster

Nijmegen (Ars Aequi Libri) 1995

386 blz., f 42,50

426

Uitgangspunt van de vorig jaar november verschenen dissertatie van Mies Monster is dat het combineren van moederschap en betaalde arbeid een probleem is. Daarom zijn er allerlei regelingen ingevoerd ter bescherming van het moederschap. Monster beperkt zich daarbij tot de voorzieningen in verband met de combinatie van biologisch moederschap en betaalde arbeid. Het gaat dus niet over crèches, maar over bevallingsverlof. De centrale vraagstelling is hoe de bestaande wetgeving in verband met de biologische aspecten van het moederschap dient te worden aangepast zodat de rechtspositie van vrouwen gedurende die periode niet wordt aangetast. Object van het onderzoek is het geldende recht en het boek begint dan ook met een inventarisatie van de in Nederland geldende bepalingen op het gebied van bescherming van het moederschap.

De bepalingen ter bescherming van het moederschap zijn verspreid in het recht te vinden. Onderscheiden worden: verlof, zoogrecht, medische zorg, ontslagverbod en aanpassing van de arbeidsomstandigheden. Zowel het nationale als het internationale recht komt daarbij in vijf hoofdstukken aan de orde. Wat opvalt is de verbrokkeling van het recht. Bepalingen zijn te vinden in de Ziektewet, de Arbeidswet, het Burgerlijk Wetboek enzovoort. Dat er daardoor leemtes en onduidelijkheden ontstaan is niet verwonderlijk. Monster gaat op zoek naar mogelijkheden voor reparatie. Daartoe onderzoekt ze in hoofdstuk acht allereerst de mogelijkheden die gelijke behandeling en verdragsconformiteit bieden.

Op grond van het gelijkheidsbeginsel moeten mannen en vrouwen bij de arbeid gelijk behandeld worden. Omdat alleen vrouwen

zwanger kunnen worden, moet om die gelijke behandeling te bereiken, ook rekening gehouden worden met zwangerschap. Bescherming van het moederschap vormt een onderdeel van het gelijkheidsbeginsel. Bij arbeidszaken ligt het meestal duidelijk en worden zwangere vrouwen bijvoorbeeld tegen ontslag wegens zwangerschap adequaat beschermd.

Naast gelijke behandeling kunnen internationale verdragen een rol spelen bij het repareren van nationale wetgeving. De ondertekening en ratificatie van een verdrag brengen immers de opdracht aan de staat mee om de nationale wetgeving aan te passen. Het internationale recht blijkt echter weinig invloed te hebben op het nationale. Eerder worden voorbehouden bij verdragen gemaakt, omdat het nationale recht niet in overeenstemming met het verdrag is, dan dat de nationale wetgeving aangepast wordt.

Omdat noch gelijke behandeling, noch het internationale recht in staat blijkt alle problemen rondom de juridische bescherming van het moederschap op te lossen, gaat Monster in op de vraag hoe dat dan wel kan. Daartoe worden in hoofdstuk negen allereerst de uitgangspunten geformuleerd voor bescherming van het moederschap. Die uitgangspunten worden gebaseerd op een verdrag van de International Labor Organization. Dat brengt met zich mee dat bescherming van het moederschap als een grondrecht moet worden beschouwd. Van grondrechten mag in het algemeen niet afgevoerd worden, behalve in heel bijzondere, nauw omschreven gevallen. Een dergelijke benadering zou dus bescherming van het moederschap de voorrang geven boven meer aardse zaken als de kosten daarvan. Bij de invulling van grondrechten is het probleem dat er weinig theorievorming is op het gebied van de grondslagen van het sociaal recht. De nadere specificatie blijft beperkt tot het recht op arbeid van iedereen, waarbij de erkenning van de rol van vrouwen als moeders steeds genoemd wordt. Doel van de maatregelen is steeds bescherming: van de gezondheid van moeder en kind, van de economische positie

van de moeder en van het geboortecijfer en de arbeidsmarktparticipatie.

Nationaal heeft bescherming van het moederschap niet de status van een grondrecht. Het doel van de bescherming was vooral de gezondheid van de moeder. Pas de laatste jaren is ook de bescherming van de arbeidsplaats van de moeder een punt van aandacht. De nationale uitgangspunten behoeven dan ook aanpassing. Monster werkt dit als volgt uit. In haar visie is bescherming van het moederschap een grondrecht en een species van het beginsel van gelijke behandeling. Daarom mag de bescherming van de gezondheid van de moeder geen benadeling van de economische positie betekenen. Het opnemen van zwangerschapsverlof mag bijvoorbeeld niet tot het verlies van een baan leiden, ook niet als langdurige ziekte daartoe wel kan leiden. Om dit te bereiken kan het materiële gelijkheidsbeginsel te hulp geroepen worden. Dat houdt in dat ongelijke gevallen ongelijk moeten worden behandeld naar de mate waarin zij verschillen. Aangezien alleen vrouwen zwanger kunnen worden, verschillen zij daarin van mannen en moeten ze daarom in dit opzicht anders dan, ongelijk aan mannen behandeld worden. Bescherming van het moederschap is dan dus niet alleen een zelfstandig grondrecht, maar ook een concrete materiële invulling van het grondrecht van gelijke behandeling.

De slotvraag van het onderzoek is hoe dit grondrecht vorm gegeven moet worden. Monster pleit voor een aparte regeling ter bescherming van het moederschap. Dit sluit aan bij het streven naar vereenvoudiging en harmonisatie van het sociaal recht en is daardoor haalbaar. Het boek sluit af met aanbevelingen voor een wettelijke regeling. De nadruk ligt daarbij op beter gecodificeerd recht en niet op geheel nieuw recht. De inhoud kan gebaseerd worden op het bestaande (inter)nationale recht. De regeling zal van toepassing moeten zijn op alle categorieën werkenden, dus niet alleen op werknemers maar ook op bijvoorbeeld oproepkrachten. De voorschriften kunnen

niet tegen de wil van de vrouw worden opgelegd omdat dit strijdig zou zijn met het grondwettelijk recht op zelfbeschikking. De regeling zelf bestaat uit arbeidsrechtelijke rechten als verlofrechten, arbeidsomstandighedenrecht en verbod op ontslag en sociale-zekerheidsrechten als uitkeringen en zorgvoorzieningen.

Het proefschrift biedt een schat aan informatie op het gebied van de bescherming van het moederschap. Alle regelingen zijn bij elkaar geveegd en Monster laat duidelijk zien wat de gebreken van de huidige regelgeving zijn. De vele verschillende regelingen – die op zichzelf kenmerkend zijn voor het sociaal recht – maken het er echter niet overzichtelijker op en daardoor wordt een samenvattend hoofdstuk van de concrete problemen die spelen gemist. De inkadering van bescherming van het moederschap in het gelijkheidsbeginsel komt voort uit de huidige juridische vormgeving. Ik vraag me echter af of die inkadering nodig is nu Monster een aanzet geeft tot een nieuwe wettelijke regeling. Bescherming van het moederschap wordt al als grondrecht geformuleerd en daarmee lijkt de link met gelijke behandeling me niet nodig. Een grondrecht op bescherming van het moederschap zou bescherming genoeg moeten bieden. Het beroep op gelijke behandeling lijkt er een beetje bijgesleept te zijn.

Dat het moeilijk is bescherming van het moederschap in het gelijkheidsbeginsel in te passen, blijkt ook uit het beroep dat gedaan wordt op het materiële gelijkheidsbeginsel. Dit laatste krijgt steeds meer betekenis in juridische vrouwenstudies. In het algemeen is de opvatting dat het materiële gelijkheidsbeginsel leidt tot de opdracht aan de overheid om rekening te houden met verschillen tussen mensen en daarop wetgeving en beleid af te stemmen. Daarbij dient de overheid vooral rekening te houden met degenen die het slechtst af zijn door onder andere discriminatie, zoals vrouwen. Recht op deeltijdarbeid wordt bijvoorbeeld gegrondvest op het materiële gelijkheidsbeginsel omdat vrouwen

vaker dan mannen de zorg voor kinderen en huishouden dragen en daar op grond van dat beginsel rekening mee gehouden moet worden. Zo wordt het materiële gelijkheidsbeginsel een soort overkoepelend gebod tot goede werken voor de overheid en is het mijns inziens nauwelijks meer te onderscheiden van al dat andere sociale recht waarin ongelijkheidscompensatie tussen een machtige en minder machtige partij centraal staat, bijvoorbeeld tussen werkgever en werknemer. Monster geeft terecht aan dat er weinig theorievorming bestaat op het gebied van de grondslagen van het sociaal recht, behalve op het gebied van nu juist die ongelijkheidscompensatie. Bescherming van het moederschap zou ook daarop gegrondvest kunnen worden en dan is de omweg via gelijke behandeling niet meer nodig.

Monster formuleert naast gelijke behandeling het recht op bescherming van het moederschap ook als een nieuw sociaal grondrecht. Ik vraag me ook af wat daarmee bereikt wordt. Dat iets een grondrecht is, betekent net zo vaak wel als niet dat het gehandhaafd wordt. Hoewel de status van grondrechten 'harder' is dan die van gewone rechten, leidt dat niet per definitie tot de mogelijkheid tot uitoefening daarvan. Ook in landen die het grondrecht op lichamelijke integriteit erkennen, wordt gemarteld. Daarnaast speelt bij sociale grondrechten, waarvan dit er één is, vaak het probleem van de afdwingbaarheid daarvan. Een sociaal grondrecht is de opdracht aan de staat iets te doen, klassieke grondrechten zijn opdrachten aan de staat iets niet te doen. Het recht op lichamelijke integriteit is de opdracht aan de staat niet te martelen, het recht op bescherming van het moederschap is de opdracht aan de staat bevallingsverlof en zorg voor zwangere en pas bevallen vrouwen in te richten. Sociale grondrechten zijn ook typisch iets om 'vrouwenproblemen' op te lossen.

Monster stelt dat het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw voor de bescherming gaat, die de vrouw immers niet mag benadelen. Daarmee

wordt de deur naar allerlei problemen opengezet. Wat te doen als een vrouw weet dat ze problemen met haar werkgever krijgt als ze een zo lang mogelijk verlof opneemt en daarom op grond van haar zelfbeschikkingsrecht claimt met een korter verlof genoeg te kunnen nemen? De bescherming is dan al weer snel uit zicht verdwenen. Deze mogelijke tegenstelling tussen de 'mondigheid' van de burger en de noodzaak van bescherming komt steeds vaker voor in het sociaal recht. Werknemers met de betere arbeidsmarktpositie zijn vaak beter af met minder bescherming en meer zeggenschap en degenen met de slechtere posities beter af met meer bescherming en minder 'zeggenschap'. Een goed midden daarin is niet gevonden, de huidige tendens gaat erg in de richting van de noodzakelijke minimumbescherming bij wet regelen en de extra's bij cao. Voor de zwakste groepen op de arbeidsmarkt, waaronder nog steeds ook vrouwen, is dat echter geen gunstige ontwikkeling.

Met deze kanttekeningen wil ik overigens niets afdoen aan het belang van het proefschrift. Wie ooit nog iets over bescherming van het moederschap wil schrijven, zal eerst bij dit boek te rade moeten gaan.

Barbara Noske

Neither man, nor beast. Feminism and the defense of animals

Carol J. Adams

New York (Continuum) 1994

271 blz., f 45,-

Feminism, animals and science. The naming of the shrew

Lynda Birke

Buckingham/Philadelphia (Open University Press) 1994

167 blz., f 46,70

In het westerse gedachtengoed zijn vrouwen veelal gelijkgesteld met natuur, mannen met cultuur oftewel met de overstijging en trans-

formatie van natuur. Dit heeft feministen, met name in Europa, ertoe gebracht om zich waar maar mogelijk van alles wat natuur heet te distantiëren. Vrouwen waren geen *object* (zoals de natuur dat heette te zijn) maar net zo goed *subject* als mannen. De objectivering van de natuur zelf wordt in deze redenering stilzwijgend onderschreven evenals het dualisme tussen mens en dier – subject versus object – zolang vrouwen zich maar kunnen ontdoen van het discriminerende etiket 'natuur'.

Steeds meer feministen hebben echter moeite met dit idee van discontinuïteit tussen mensen (mannen en vrouwen) enerzijds en natuur anderzijds. Zijn mensen cultuur en dieren natuur? Kan het feminisme niet anders dan antropocentrisch zijn? Is het handhaven of vergroten van de kloof tussen mensen en niet-mensen de prijs die betaald moet worden voor de emancipatie en deconstructies van vrouwen?

Het is alweer vijf jaar geleden dat Carol Adams haar eerste boek *The sexual politics of meat* schreef. Daarin sprak ze haar medefeministen erop aan dat dieren in het feministisch debat veelal afwezig blijven. Ze onderzocht de politiek-culturele betekenissen van vlees eten en vleesproductie als meest frequente vormen van menselijke interactie met dieren. Voorwaarde voor het eten van vlees is de transformatie van een levend dier tot dood vlees. Door het slachten worden dieren tot 'afwezige referenten': het is of ze er niet meer bij zijn. Dat zijn ze ook niet want om vlees te worden moeten ze dood. En zodra ze vlees geworden zijn worden ze ook op een andere manier 'afwezig' gemaakt: ze worden hernoemd. In het Engels wordt een pig 'pork', een calf 'veal' en ook in het Nederlands veranderen koeien in tartaartjes en worden kippen 'kip': eetbare materie. Vrouwen gebruiken vlees veelal als metafoor voor vrouwenonderdrukking: 'Ik voelde me net een stuk vlees.'

Volgens Adams nemen veel feministen de metafoor van het vlees kritiekloos over zonder stil te staan bij het feit dat dieren echt geslacht worden en tot stukken vlees gemaakt. Het lijkt

wel, aldus Adams, of het 'tot vlees gemaakt worden' van dieren iets vanzelfsprekends is, wat verder niet geïmagineerd hoeft te worden. Terwijl de objectivering van vrouwen aan de kaak wordt gesteld, blijft het idee dat het dier de ander of een ding zou zijn onverkort gehandhaafd.

In haar nieuwe boek gaat Adams op dit thema verder: ze ziet een verband tussen verschillende typen van onderdrukking: tussen geweld tegen vrouwen en geweld tegen dieren. Beide worden gekenmerkt door geweld tegen lichamen. Het probleem is niet alleen dat vrouwen gelijk worden gesteld met een dierlijk lichaam, maar ook dat dieren zelf gelijk worden gesteld met hun lichamen. Waar blijven dieren in de feministische ethiek? Dit is een stem uit de praktijk: sinds jaar en dat is de in Texas wonende Adams actief in Blijf-van-mijn-Lijf-huizen en in de dierenverdedigingsbeweging. Meer dan *The sexual politics of meat* is dit het boek van een activiste die in discussie gaat met haar tegenstanders. Ze komt met verrassende voorbeelden en verbanden en gaat hete hangijzers niet uit de weg. Zo bespreekt ze vragen als: hoe kunnen dierenverdedigers voor abortus zijn? Is de menselijke foetus niet ook kwetsbaar en hulpeloos?

Adams betoogt dat we nooit het individuele subject uit het oog moeten verliezen. Dieren mogen niet gereduceerd worden tot hun soort, hun ecosysteem of hun belang voor de menselijke economie. Ze ziet een parallel met vrouwen. Vrouwen worden zwanger als individu, als subject. De vrouw is niet te reduceren tot een soort habitat voor de foetus, een container. Slachtdieren worden ontdierlijkt, zoals vrouwen ontmenselijkt worden. Zoals het discours van de soort individuele dieren elimineert, zo wordt door het fetisjisme van de foetus de vrouw van haar individualiteit ontdaan.

Er is volgens Adams overigens verschil tussen een menselijke zygote en een dier. Zij haalt de Duitse abortusactiviste Susanne von Paczensky aan die een zygote definieert als een menselijk wezen dat gecreëerd zal worden

als de vrouw daarvoor kiest. Dieren daarentegen zijn al gegroeid en geboren. Volgens Adams is er geen grovere vorm van speciesisme dan het geweeklaag over een menselijke zygote terwijl tegelijkertijd het vermogen tot lijden en voelen van dieren moreel irrelevant wordt verklaard louter vanwege het feit dat het geen mensen betreft.

Een heel opmerkelijk en tegelijkertijd gruwelijk aspect van Adams' boek is het verband dat is aangetoond tussen geweld tegen vrouwen in de huiselijke kring en het geweld tegen gezelschapsdieren in diezelfde huiselijke kring. Mannen verwonden en doden het huisdier of dreigen daarmee om hun partners eronder te houden. Ook zijn er talloze voorbeelden van wraak nemen op het huisdier (de hond overrijden) om vrouw en kinderen te terroriseren. Volgens Adams moeten Blijf-van-mijn-Lijf-huizen daar serieus rekening mee houden. Laat u een dier achter? Bent u bang voor zijn veiligheid? Heeft u een schuilplaats nodig voor hem of haar? Ze wil de beweging voor dierenverdediging een plaats geven binnen bewegingen die de sociale onderdrukking van mensen aan de kaak stellen. Ze wijst erop dat elke term van dierenexploitatie genderassociaties met zich meebrengt: de jacht, het vallen zetten, domesticatie.

In haar boek behandelt ze ook de netelige discussie over het als dierlijk voorstellen van zwarte medeburgers door blanke racisten. Zij is geen onbekende in de solidariteitsbeweging. Onderdrukking ontmenselijkt: het reduceert mensen tot het niveau van dieren. Maar de onderdrukking van dieren maakt dieren niet tot niet-mensen. Ze *zijn* al niet-mensen. Evenals feministen leunen ook anti-racisten veelal achterover om zich maar van dieren te distantiëren, daarbij de dichotomie en hiërarchie tussen mens en niet-mens in stand houdend. In haar kritiek op deze positie weet Adams zich gesteund door Alice Walker, de bekende zwarte feministische schrijfster alsmede overtuigd vegetariër en dierenverdedigster.

Adams' boek is moedig, provocerend, uitdagend maar hier en daar ook onsamenvattend

en inconsistent, soms zwemend naar moralisme. Voor iemand wier werk gekenmerkt wordt door een protest tegen rigide grenzen tussen subject en object vind ik het betoog over de menselijke foetus zwak. Het lijkt te veel op de argumentatie die altijd al tegen dieren is gebruikt. 'Het is (nog) geen subject.' Waarom niet erkend dat zowel vrouw, foetus als dier levende subjecten zijn, maar dat niet alle leven altijd en overal heilig is?

Ook Lynda Birke, bekend van diverse werken op het gebied van feministische wetenschapskritiek, betoogt in haar boek dat dieren veelal afwezig zijn in dit feministische debat. Voor de (feministische) wetenschapskritiek zijn dieren geen unieke persoonlijkheid, geen subject, ze worden juist gekenmerkt door *sameness*. In tegenstelling tot hetgeen het geval is bij vrouwen, lijkt differentiedenken op dieren niet van toepassing. De kritiek op biologisch determinisme strekt zich dan ook niet uit tot dieren: gender (in het menselijk domein) mag sociaal geconstrueerd zijn, dieren worden geacht alleen maar biologisch te zijn. Birke is van mening dat de feministische aandacht voor belichaamde ervaring en belichaamde kennis implicaties zou moeten hebben voor zowel ons dierbeeld als ons zelfbeeld. Maar de dichotomie tussen het sociale en het biologische lijkt niettemin stand te houden. De feministische wetenschapskritiek beschouwt het dier als alleen maar lichaam, als biologisch feit.

Welke plaats bekleden dieren voor de feministische wetenschapster, werkzaam in het veld en in het laboratorium? Objectiveren vrouwelijke wetenschappers minder (empathie) of juist eerder in een poging zich van dieren en 'de biologie' te distantiëren? Birke signaleert een houding van distantie, vooral bij vrouwelijke wetenschappers die in de levenswetenschappen werken en voor hun onderzoeksresultaten afhankelijk zijn van het doen van proeven op levende dieren. Epistemologieën en praktijken die gangbaar zijn in wetenschap en samenleving worden weliswaar door feministen bekritiseerd, maar al-

leen voor zover ze betrekking hebben op vrouwelijke mensen. Maar, waarschuwt Birke, het is wel het wetenschappelijk discours over dieren dat aan de basis ligt van het biologisch-deterministische discours over vrouwen.

Alle niet-menselijke diersoorten worden nog steeds als essenties gezien. Niettegenstaande de hedendaagse nadruk op deconstructie worden dieren nog steeds als gedetermineerde eenheden voorgesteld te midden van een natuur die rood in tand en klauw is. Mensen staan daarboven, maar tot deconstructie van 'de dierlijke natuur' is het niet echt gekomen. Dieren zijn, in tegenstelling tot mensen, slechts voertuigen van hun genen. Een jong hondje wordt voorgesteld als biologische drager van een vastgelegde 'hond-essentie', niet als een wezen dat gesocialiseerd zal worden door typische 'hond-sociale' krachten of een hond-cultuur.

Evenals Adams wijst ook Lynda Birke op de totale ontkenning van en vijandigheid tegenover het lichamelijke, inclusief de lichamelijke continuïteit tussen mens en dier. Het is alsof de wereld van de menselijke geest en cultuur totaal los staat van een lichamelijke dimensie, alle gepraat over *embodiedness* ten spijt. En voor zover men lichamen ziet, zijn het alleen mensenlichamen die cultureel zijn gecodeerd, tot metaforen worden. Dierenlichamen blijven steken in het rijk van het biologische. Evenals Adams signaleert Birke dat dieren de verborgen anderen blijven in feministische sociale constructies. Hun lichamen zijn strikte materie, geen belichaamde ervaring of subjectiviteit. Zij hebben seks, maar geen seksualiteit. Zij worden hoogstens geconstrueerd maar construeren zelf niet. Voor dieren bestaat geen differentie, zij zijn zelf differentie, in menselijke constructies belichamen zij het verschil met *het menselijke*. Het dier is pre-sociaal, a-historisch. Dieren hebben een biologie, maar geen biografie (zie ook Adams p. 155).

Birke citeert een veel gehoord argument: 'Mensen zijn wezens wier *nature* grotendeels wordt gevormd door *nurture*.' Zij wijst erop dat

de impliciete boodschap is dat er blijkbaar andere schepselen zijn wier natuur *niet* gevormd wordt door *nurture*. Het dier – produkt van een vaststaande natuur – is een cruciale factor voor het voortbestaan van biologisch determinisme. Zonder dit dierbeeld zou het met het biologisch determinisme snel gedaan zijn en zou er geen Ander voorhanden zijn waartegen mensen, inclusief feministen, zich zouden kunnen afzetten.

Birke stelt hier tegenover dat dieren niet *in* de natuur bestaan op een totaal andere manier dan wijzelf: veel dieren bestaan in en in samenhang met de menselijke cultuur en maatschappij. De natuur is niet iets buiten ons. Met Adams stelt ook zij dat het onrecht dat mensen tegenover dieren begaan ingebed is in dezelfde systemen van onderdrukking die leiden tot onrecht jegens mensen. Gewelddsystemen grijpen in elkaar.

Zijn mens-diervraagstukken en dierbeelden feministische kwesties? Ja, zeggen Birke, Adams en ondergetekende volmondig. Helaas worden dergelijke kwesties maar zelden aan de orde gesteld. Donna Haraways 'cyborg-boek' is in Nederland heel wat bekender en populairder dan haar vijfhonderd pagina's dikke werk *Primate visions. Gender, race and nature in the world of modern science*, dat vooral over dieren gaat.

Aan het eind van haar – uitstekende – boek maakt Birke wat kanttekeningen bij het postmoderne denken. Het houdt te weinig rekening met geleefde ervaring, met pijn, met lijden, met wreedheid. De postmoderne dood van het (menselijk) subject komt op een tijdstip dat het dierlijke subject net enigszins wordt onderkend – tot voor kort bouwde het heersende dierbeeld voort op cartesiaans en darwinistisch reductionisme. De enige constructies binnen het postmoderne denken waarbij wordt stilgestaan zijn menselijke constructies en veelal talige constructies. Het postmodernisme vertegenwoordigt dus niet echt een overwinning op het antropocentrisme.

Beide boeken brengen mijns inziens de

vrouw-dierdiscussie verder; Adams met een rijkdom aan voorbeelden en discussies uit een activistische praktijk, Birke vooral als theoretica. Zowel Adams als Birke vestigt haar hoop op het potentieel van het ecofeministische gedachtengoed waarin een verband wordt gelegd tussen antropocentrisme en androcentrisme en waarin kritiek op de westerse rede en instrumentele rationaliteit en op de subject-objectbenadering centraal staat. Daarnaast is voor ecofeministen het lichamelijke belangrijk alsmede belichaamde kennis. Zowel mens als dier hebben niet alleen lichamen, zij *zijn* hun lichaam, ervaren door hun lichaam. De gemeenschappelijkheid van mens en dier is in deze benadering evident en wordt niet geschuwd.

In grote lijnen kan ik wel meegaan met hun enthousiasme voor een (niet-essentialistisch) ecofeminisme. Bovendien denk ik dat een kritisch ecofeminisme dat in Noord-Amerika sterk in opkomst is, nog een aantal andere kloven kan overbruggen, zoals die tussen *social ecology* en *deep ecology* en die tussen dierethiek en milieu-ethiek.

Social ecology ziet natuur als ingebed in intermenselijke machtsverhoudingen, maar heeft weinig gevoel voor de menselijke overheersing van de natuur zelf. *Deep ecology* bestrijdt juist deze overheersing maar heeft op haar beurt weinig oog voor machtsverhoudingen tussen mensen onderling. Als feministen hebben ecofeministen ongetwijfeld weet van machtsrelaties (tussen de seksen, maar ook andersoortige), als ecologen zijn ze zich bovendien bewust van de integriteit van het niet-menselijke en het gevaar van antropocentrisme. In de dier-ethiek, veelal het terrein van actievoerders in de stad, ligt de nadruk op het welzijn van levende en voelende individuen. Als vrouwen en traditionele managers van persoonlijke relaties zijn ook ecofeministen zich bewust van die natuur die tot individueel subject geworden is en, evenals wij, kan voelen en lijden. Samen met wildernisenthousiasten pleiten ze echter tevens voor een milieu-ethiek, waar de nadruk ligt op dat wat verder

gaat dan het individu: soorten, wildheid en dat wat aan de mens voorafging.

Petra Schreurs
Vrouwenstudies en beleid

Beeldvorming in beleid. Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid
M. Mossink en T. Nederland
Amsterdam/'s-Gravenhage (Vuga) 1993
132 blz., f 27,50

Emancipatie-effectrapportage: theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages
Mieke Verloo en Conny Roggeband
Nijmegen 1994
159 blz., f 48,-

Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers
Alkeline van Lenning (eindredacteur),
Margo Brouns en Jeanne de Bruijn
Amsterdam/'s-Gravenhage (Vuga) 1995
268 blz., f 64,-

'Vrouwenstudies: supermarkt voor beleidsverbetering m/v', zo opende *Op gelijke voet*, het informatieblad over het emancipatiebeleid van de rijksoverheid, zijn *special* over vrouwenstudies en beleid.¹ De laatste jaren wordt, aldus de auteurs, vanuit vrouwenstudies in toenemende mate onderzoek verricht in opdracht van de overheid. Het doel hiervan is het leveren van een bijdrage aan beleid. 'Het bijzondere van Vrouwenstudies is het kritische vermogen om impliciete vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan beleid, bloot te leggen... Inmiddels is een supermarkt aan theorievorming, ideeën en instrumenten ontstaan, die bruikbaar kan zijn voor nieuw beleid. Kant en klare oplossingen en instant remedies zal men er overigens niet vaak vinden. Vrouwenstudies neemt het denkwerk van beleidsmakers niet over, maar geeft hen de

instrumenten in handen voor een effectieve aanpak van problemen. De resultaten: meer kwaliteit en meer draagvlak voor beleid.' De nieuwsgierigheid is gewekt!

In *Beeldvorming in beleid* van Mossink en Nederland staat de vraag centraal welke beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid kunnen worden aangetroffen in beleid van de rijksoverheid. Beeldvorming omschrijven de auteurs als 'een proces waarin steeds weer opnieuw "verschil" tussen vrouwen en mannen wordt gemaakt en gelegitimeerd. In dit proces spelen aan de ene kant expliciete uitspraken en opvattingen over aan vrouwen en mannen toegekende eigenschappen en gedragingen een rol, en aan de andere kant een heel complex van impliciete, half- of niet bewuste veronderstellingen hierover.' (p. 7) Beeldvorming kan volgens de auteurs niet geïsoleerd worden beoordeeld, maar moet plaatsvinden in de context van het beleid in kwestie. Dat wil zeggen: als onderdeel van de beleidstheorie. Beleidstheorie verwijst hierbij naar de visie van de beleidsmakers op wat het probleem is en hoe dat het beste opgelost zou kunnen worden (probleemdefiniëring, beleidsdoelstellingen en uitwerking van beleid in actieprogramma's en maatregelen). Om zicht te krijgen op beeldvorming hebben Mossink en Nederland in vijf nota's de probleemdefiniëring, de doelstellingen en de uitwerking van het beleid geanalyseerd op eigenschappen en gedragingen die impliciet dan wel expliciet aan vrouwen en mannen worden toegeschreven. De nota's hebben betrekking op technisch wetenschappelijk onderwijs, ouderbeleid, sportbeoefening, recht en economie.

Uit de analyses blijkt dat in de nota's de sociale positie van vrouwen continu wordt vergeleken met en afgemeten aan een positie die staat voor 'het normale'. Deze norm is echter niet sekseneutraal, maar verwijst naar eigenschappen en gedragingen van een fictieve doorsnee-man. De auteurs illustreren dit onder andere aan de hand van het sportbeleid. Vrouwen vormen een doelgroep van beleid, omdat zij 'minder gevarieerd, minder vaak en

minder prestatiegericht sporten dan mannen' (p. 66). Kennelijk wordt normaal of goed sportgedrag dus afgemeten aan de wijze waarop mannen sport beoefenen. De conclusie van het onderzoek luidt dat de probleemdefiniëring, de centrale concepten van het beleid en de onderbouwing ervan er de oorzaak van zijn dat in beleid allerlei opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid worden ge(re)produceerd. Deze constatering mag er volgens Mossink en Nederland echter niet toe leiden dat beleidsmakers en politici van schrik niets meer doen. Nee, zij moeten zichzelf vragen gaan stellen: waarom kiezen we vrouwen uit als doelgroep en waarom niet mannen? Wat is eigenlijk de norm? Wat zijn centrale waarden in het beleid? Welke differentiaties zouden moeten worden aangebracht zodat verschillen in uitgangsposities tussen vrouwen en mannen (en vrouwen en mannen onderling) meegewogen kunnen worden, enzovoort.

Met de *Emancipatie-effectrapportage* krijgt de beleidsmaker een instrument in handen waarmee zij of hij op systematische wijze een aantal van dergelijke vragen kan stellen. Een emancipatie-effectrapportage (EER) is 'een onderzoek dat uitgevoerd wordt naar beleidsvoornemens en waarin systematisch wordt nagegaan wat de effecten zouden kunnen zijn van bepaald beleid voor de structureel ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen' (p. 3). Doordat de EER het karakter heeft van een evaluatie vooraf kan het een hulpmiddel zijn bij besluitvorming. Immers, voordat tot uitvoering van beleid wordt besloten, kan duidelijkheid worden verkregen over de mogelijke effecten van het beleid op emancipatieprocessen. In het eerste deel van het onderzoek zetten de onderzoeksters uiteen waar de structureel ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen te vinden zijn, hoe ze werken (processen) en hoe ze gewaardeerd moeten worden (criteria). Voor een antwoord op de vraag waar de ongelijke machtsverhoudingen zich bevinden blijken twee structuren belangrijk, namelijk arbeidsdeling naar sekse en de organisatie van de intimiteit. De machtsverhoudin-

gen krijgen telkens opnieuw vorm door middel van twee processen. In de eerste plaats worden in interacties hulpbronnen gebruikt die op ongelijke wijze naar gender zijn verdeeld. Voorbeelden hiervan zijn tijd, geld en ruimte. In de tweede plaats wordt in interacties gebruik gemaakt van regels over gender waar een machtheffend effect van uitgaat. Zo worden bijvoorbeeld bepaalde gedragvormen eerder als vrouwelijk gezien, andere eerder als mannelijk (p. 8). Om duidelijk te maken waarom een bepaalde situatie als positief dan wel negatief zou moeten worden beoordeeld zijn criteria nodig. Verloof en Roggeband leiden deze criteria af uit impliciete einddoelen van emancipatie, en komen uit op gelijkheid, autonomie en pluriformiteit.

Na deze uiteenzetting van theorie en methode volgen vier voorbeeldrapportages. Hierin wordt een in het onderzoek ontwikkeld (en uitneembaar) stappenplan toegepast op beleidsvoornemens op het gebied van openlucht-recreatie, passende arbeid, chronisch-ziekten-beleid en leefvormen en betrekkingen met kinderen. In deze voornemens wordt geen onderscheid gemaakt naar sekse. Dit betekent echter niet dat de uitwerking van het beleid ook neutraal is. Beleid blijkt namelijk gendergevoelig of androcentrisch te kunnen zijn, aldus de auteurs. In het geval van genderongevouligheid worden mannen en vrouwen gelijk behandeld, terwijl ze een ongelijke uitgangspositie hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval in de notitie *Passende arbeid*, waar geen rekening wordt gehouden met de ongelijke positie van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Bij androcentrisch beleid wordt de normstelling van het beleid ontleend aan het gedrag van mannen. Zo blijkt in het meerjarenplan openlucht-recreatie vooral aandacht te bestaan voor activiteiten die door mannen worden ondernomen.

Verloof en Roggeband zijn van mening dat een EER kwaliteitsverbetering op kan leveren, en een betere verhouding tussen algemeen beleid en emancipatiebeleid kan helpen bewerkstelligen. De kwaliteit van de toets zou

naar de mening van de onderzoeksters nog verder kunnen worden verhoogd door ook het ontwikkelen van beleidsopties in het stappenplan op te nemen. Hiermee zou de EER ook een hulpmiddel voor beleidsontwikkeling kunnen worden.

Met *Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers* worden in vrouwenstudies ontwikkelde inzichten op een rij gezet, waarmee volgens de auteurs toekomstig beleid zijn voordeel zou kunnen doen: 'Daartoe moeten relevante inzichten en debatten uit Vrouwenstudies bekend raken in de juiste gremia en gebruikt worden bij het ontwikkelen van overheidsbeleid.' (p. 5) In de introductie worden vier rode draden van het boek geschetst: 1. vrouwelijkheid en mannelijkheid zijn constructies en deze constructies komen onder andere tot stand in beleid; 2. vrouwen vormen geen eenduidige categorie; 3. ogenschijnlijk neutrale beleidsmaatregelen kunnen een sekspecifieke uitwerking hebben (schaalvergroting in het onderwijs heeft bijvoorbeeld ongunstige gevolgen gehad voor vrouwen); en 4. aan seksneutrale formuleringen/begrippen blijkt vaak een vooringenomenheid ten aanzien van de sekseverhoudingen ten grondslag te liggen (zo blijken centrale begrippen in ons systeem van sociale zekerheid, zoals bijvoorbeeld inkomens[derving] en persoonlijke verantwoordelijkheid, te verwijzen naar traditionele sekseverhoudingen). In de conclusie worden deze draden deels weer opgepakt. In de tussenliggende hoofdstukken passeren uiteenlopende onderwerpen en aandachtsgebieden de revue: arbeid en organisatie, ziekte en gezondheid, etniciteit, ruimtelijke ordening, onderwijs, technologie, ontwikkeling, burgerschap en sociale zekerheid. In de verschillende bijdragen gaat het in eerste instantie om een kritische benadering van voor de hand liggende veronderstellingen. Daarnaast wordt in meer of minder uitgewerkte vorm aangegeven hoe inzichten vanuit vrouwenstudies tot ander beleid zouden kunnen leiden. In bijvoorbeeld de bijdrage over sekse en etniciteit geeft Sawitri Saharso een kritische analyse van

het dilemma tussen universalisme en relativisme. Ze laat zien hoe dit dilemma een rol speelt in de discussie over vrouwenbesnijdenis en over het instellen van aparte meisjesklassen in het voortgezet onderwijs. Saharso roept op tot reflectie op het dilemma, en waarschuwt tegen een eenmalige standpuntbepaling. 'Wanneer en waarom een verschil er wel toe doet en wanneer gelijkheid het dient te winnen moet steeds weer opnieuw vastgesteld worden.' (pp. 90-91)

In het concluderende hoofdstuk stellen Brouns en Van Lenning dat twee samenhangende processen van belang zijn om inzicht te krijgen in het 'genderkarakter van het overheidsbeleid'. In de eerste plaats kunnen ogenschijnlijk sekseneutrale maatregelen een seksspecifiek effect hebben. Een voorbeeld is dat, in ons stelsel van sociale zekerheid, risico's die vrouwen lopen door traditionele verzorgingsarrangementen niet als sociale risico's worden erkend, maar worden aangemerkt als persoonlijke risico's. In de tweede plaats worden in beleidsteksten continu beelden van mannen/mannelijkheid en van vrouwen/vrouwelijkheid geconstrueerd. Doordat bijvoorbeeld kinderopvang wordt voorgesteld als een emancipatiemaatregel wordt het beeld van de vrouw als moeder geactiveerd. De auteurs besluiten het hoofdstuk met de constatering dat onderzoek niet altijd direct een bijdrage kan leveren aan een oplossing van een probleem, maar wel aan verheldering van bijvoorbeeld de probleemdefinitie. Inzichten met betrekking tot het vraagstuk van verschil (welk verschil is relevant, welke [on]bedoelde effecten gaan uit van het maken van verschil) en ten aanzien van de normstelling van beleid (waarom hebben mannen geen sekse en hebben/zijn vrouwen altijd het probleem) kunnen hierbij bruikbaar zijn. Een reflexieve houding van beleid ten opzichte van sekseverhoudingen is volgens de auteurs dan ook geboden, en ze spreken de hoop uit dat het boek bij kan dragen 'aan het met beleid hanteren van sekse' (p. 264).

De drie rapporten laten een soort opgaande

lijn zien. Bij Mossink en Nederland wordt vooral duidelijk dat in beleid sprake is van beeldvorming in termen van mannelijkheid. Verloof en Roggeband laten vervolgens zien hoe effecten van beleid op de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen systematisch in kaart kunnen worden gebracht. Van Lenning e.a. gaan nog een stap verder door ook aan te geven hoe inzichten uit vrouwenstudies zouden kunnen worden aangewend bij het ontwikkelen van (toekomstig) beleid. De opzet van de rapporten aan de hand van besprekingen van beleidsnota's en -terreinen is vanuit het perspectief van de beleidsmaker wellicht een goed gekozen invalshoek. Een dergelijke opzet biedt immers aansluiting bij de dagelijkse praktijk van beleidsterreinen en nota's, terwijl het tegelijkertijd mogelijkheden biedt om selectief gebruik van de rapporten te maken.

Jammer is dat in de rapporten zelf de opgaande lijn niet echt herkenbaar is. Doordat weinig op elkaar wordt aangesloten, hetgeen voor een deel te wijten zal zijn aan elkaar overlappende onderzoeksperiodes, worden bijvoorbeeld verschillende omschrijvingen gehanteerd voor een zelfde verschijnsel. Ook kan het verschillend gebruik van centrale concepten, zoals bijvoorbeeld gender, bij menig beleidsmaker tot verwarring leiden. Zo werken Mossink en Nederland met drie lagen van gender, verbinden Verloof en Roggeband gender vooral aan regels en hulpbronnen, terwijl bij Van Lenning e.a. soms weer uitsluitend wordt gesproken over sekse.

Vanuit de invalshoek van beleid is het interessant om te bekijken welke veronderstellingen over beleids- en besluitvorming aan de rapporten ten grondslag liggen. Immers, modellen van beleids- en besluitvorming verschillen onder andere naar de mate waarin en de manier waarop beleid kan worden verbeterd en (eventueel) beïnvloed. Verschillende uitslatingen in de studies doen vermoeden dat uitgegaan wordt van een nogal ideaaltypische visie op beleid(svorming): beleid wordt ontworpen en gemaakt, waarbij verschillende fasen worden doorlopen (probleemdefinië-

ring, formuleren van doeleinden, ontwikkelen en afwegen van alternatieven, maken van een keuze, implementatie van beleid en evaluatie). Onderzoek naar beleids- en besluitvorming heeft echter laten zien dat op dit model wel een en ander valt af te dingen. Zo wordt beleid niet zozeer ontworpen, maar komt het geleidelijk en stapsgewijs tot stand via een reeks van opeenvolgende marginale beslissingen. Veelal worden niet eerst doeleinden geformuleerd en daarna pas middelen, maar wordt een aantal verschillende doel-middelcombinaties afgewogen. Ook de rol van wetenschappelijke theorie en inzichten in het beleidsproces is niet onomstreden.

Wanneer vrouwenstudies een bijdrage aan (het verbeteren van) beleid wil leveren, is het mijns inziens belangrijk om naast het formuleren van inzichten ook te doordenken hoe beleids- en besluitvorming plaatsvindt en hoe de bijdrage het beste gestalte kan krijgen. Voor de vorm en ook invloed van de bijdrage vanuit vrouwenstudies maakt het immers nogal uit welke opvatting over beleid wordt gehanteerd. Gaat het bij beleid om iets wat je kunt bedenken en ontwerpen, of is het meer een kwestie van het op het juiste moment aan elkaar koppelen van problemen, actoren en oplossen? Gaat het om het oplossen van problemen of vervult beleid eigenlijk alleen maar een symbolische functie? Ook hier is een reflexieve houding geboden.

Noot

1. *Op gelijke voet*, special over vrouwenstudies en beleid. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 16 (1995) augustus.

Summaries

Nelly Oudshoorn, *Genderscripts in technology. Destiny or challenge?*

448

Technology plays an important role in the legitimisation and normalisation of existing power relations between women and men. Many technological artefacts are designed in such a way that they contribute to a gender asymmetric distribution of competences, responsibilities and power. This does not imply that technologies are intrinsically related to power inequality. In her inaugural speech, Oudshoorn introduces the concept of genderscript as a useful heuristic to analyse the meanings and practices in the technological domain that escape gender asymmetric power relations.

Marianne Grünell, *From the street to the state. The role of women's studies in the coalition of feminists and the state against physical and sexual violence*

In the course of a few years, the feminist issue of physical and sexual abuse has become a government issue. So much so, that since 1991 government has harnessed mass media resources to tackle this problem, aiming its media messages specifically at men as potential perpetrators. This article examines the ways this new state responsibility has taken shape. The central theme here is the role played by women's studies as intermediary between feminist action and government policy. First, it looks at how physical and sexual abuse became part of the parliamentary political agenda and how a political and policy basis was created. A guiding role was played by representative research commissioned by the government on sexual abuse of girls and violence in heterosexual relationships. Data on the extent of the problem generated surprise and concern among the general public and downright disbelief in the press. Yet, the government continued to pursue policy development, supported by the clearly demonstrated extensive physical and sexual abuse. One result of the research – relationships or family dynamics interwoven with violence – remains less easy to address through government policy. The more precise questions subsequently posed by women's studies on specific relationships and situations in which women can be affected by violence are reflected in a government policy aimed at groups of women at risk. Those elements which apply to potential victims also apply to potential perpetrators. Here again, socio-psychological research among perpetrators has been initiated whereby sexual violence as an element of every-day reality becomes more transparent. This study emphasizes the significance of a dominant heterosexual pattern and the relationship dynamic this implies. As such it reflects the first representative studies. This concept has ultimately been incorporated into the mass-media information programmes initiated by government.

Elly de Bruijn and Monique Volman, *Changes in the occupational structure and in occupational practice. A challenge to emancipation in vocational education*

Recent developments on the labour market, in the occupational structure and in occupational practice have led to discussions on and changes in certain aspects of vocational education. The tertiary sector is growing, occupations are integrating and others are differentiating. New ways of production and organisation require a new kind of competence of employees: problem-solving skills and social-communicative skills are becoming more and more important. This article focuses on the importance and the possibilities of influencing these developments from a gender perspective. Firstly, the significance of changing qualification requirements is discussed for the technical sector, the service and care sector and the economical-administrative sector. Secondly, two innovations in vocational education and training are discussed: the recognition of prior learning and the development of flexible educational modules.

449

Edith Kuiper and Susan van Velzen, *To analyse or to mystify?*

In a recent issue of this journal, Karin Sanders argues that, at least where it concerns gender differences in labour market behaviour, the rational choice approach is to be preferred above sociological and economic approaches. In addition, she states that a fruitful application of the rational choice theory opens up possibilities to change social inequalities. In this comment, we point out that Sanders makes some heavy demands on her version of the rational choice theory, demands which the theory unfortunately cannot meet. One important characteristic of the approach Sanders advocates, is that it is 'goal-driven'. Unlike economic theories, which are said to be 'preference-driven', it specifies 'end goals' and 'intermediate goals'. Our problem is that these intermediate goals are not specified exhaustively and partly defined as substitutes. The result is that Sanders herself implicitly applies a 'preference-driven approach', which does little more than explain the status quo with the status quo. It therefore cannot be used as a basis for policy recommendations. We suggest, in line with suggestions made by Fischer and Turkenburg in this same journal, to adopt a more context-sensitive approach. We express the hope that, with the help of such an approach, the assumption that, e.g., 'women in general have more possibilities to earn themselves social recognition than men' can be problematized and contextualized. We conclude our contribution with a short overview of some recent efforts of feminist economists to apply such a context-sensitive approach.

Gegevens van de auteurs

450

Elly de Bruijn is als onderzoeker werkzaam bij het SCO-Kohnstamm-Instituut van de Universiteit van Amsterdam en als universitair docent onderwijskunde bij de faculteit pedagogische en onderwijskundige wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Zij publiceert op het terrein van onderwijs en arbeid en in het bijzonder de onderwijskundige inrichting van het secundair beroepsonderwijs.

Marianne Grünell is als socioloog werkzaam bij de sectie Beleid, Cultuur en Seksevraagstukken van de faculteit sociaal-culturele wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Van 1988 tot 1994 was zij coördinator van de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek omtrent Sexualiteit en Geweld bij de Universiteit van Amsterdam en later de Universiteit Utrecht.

Edith Kuiper is econome. Zij is verbonden aan de vakgroep Algemene Economie, faculteit der economie en econometrie, aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Tinbergen Instituut.

Nelly Oudshoorn is hoogleraar gender en technologie aan de Universiteit Twente en tevens werkzaam als universitair docent bij de vakgroep Wetenschaps- en Technologiedynamica van de Universiteit van Amsterdam. Zij is de auteur van *Beyond the natural body. An archeology of sex hormones*, dat in 1994 in Londen bij Routledge verscheen.

Susan van Velzen is politicologe en als aio werkzaam bij de vakgroep Algemene Economie, faculteit der economie en econometrie, aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is verbonden aan het Belle van Zuylen Instituut en het Tinbergen Instituut.

Monique Volman is als onderzoeker verbonden aan het SCO-Kohnstamm-Instituut en het Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam. Zij publiceert op het terrein van onderwijs en sekse.

Nelly Oudshoorn is hoogleraar gender en technologie aan de Universiteit Twente en tevens werkzaam als universitair docent bij de vakgroep Wetenschaps- en Technologiedynamica van de Universiteit van Amsterdam. Zij is de auteur van *Beyond the natural body. An archeology of sex hormones*, dat in 1994 bij Routledge in Londen is uitgegeven.

Register jaargang 17, 1996

Artikelen

- Blom, Gerdien, *De Aleph en de Zahir. Functies van het vrouwelijke in de verhalen van Jorge Luis Borges*, pp. 19-31 (nr. 65).
- Brandt, Ria van den, *De 'verrukkelijke eenvoud' van Alice Nahon. Een receptiegeschiedenis in vogelvlucht*, pp. 7-18 (nr. 65).
- Bruijn, Elly de, en Monique Volman, *Veranderingen in de beroepenstructuur en de beroepsuitoefening. Een uitdaging voor emancipatie in het onderwijs*, pp. 368-385 (nr. 68).
- Couprrie, Coosje, *Mijn lichaam is mijn geheugen. 'Het Judasschaap' van Anne Duden*, pp. 32-46 (nr. 65).
- Dijk, Suzan van, *Vrouwen en hun Republiek der Letteren. Internationale contacten tussen schrijvers vóór de feministische golven*, pp. 235-253 (nr. 67).
- Grünell, Marianne, *Van de straat naar de staat. De rol van vrouwenstudies in de coalitie van feministen en de overheid rond fysiek en seksueel geweld*, pp. 386-402 (nr. 68).
- Hoek, Cris van der, *De macht van de belofte. Hannah Arendt en een agonistisch feminisme*, pp. 268-282 (nr. 67).
- Hooft, Hilde van den, *Theologie in het grensdoorbrekende betoog van Mary Wollstonecraft*, pp. 254-267 (nr. 67).
- Lippe, Tanja van der, *Een wereld van verschil? Arbeidsverdeling in Oost- en West-Europa*, pp. 131-143 (nr. 66).
- Leijenaar, Monique, *Deelname van vrouwen aan de politieke besluitvorming. Een onderzoek naar strategieën in Europa*, pp. 144-159 (nr. 66).
- Lutz, Helma, *De grenzen van een Europese identiteit. Vrouwelijke immigranten in Fort Europa*, pp. 165-179 (nr. 66).
- Oudshoorn, Nelly, *Genderscripts in technologie. Noodlot of uitdaging?*, pp. 350-367 (nr. 68).
- Vleuten, Anna van der, *Vrouwen van Europa, onwetend of berekenend?*, pp. 109-124 (nr. 66).
- Zeegers, Nicolle, *Kent seksuele vrijheid geen sekse? De seksualiteitsdiscussie heropend*, pp. 47-55 (nr. 65).

Interviews

- Heijst, Annelies van, *Zorgethiek: 'Heeft hand, hoofd, voeten en hart'. In gesprek met prof. dr. Selma Sevenhuijsen*, pp. 221-234 (nr. 67).

Besprekingsartikel

- Bons-Storm, Riet, *De opstand der dochters. De spanning tussen theologie en de vrouwelijke subjectiviteit*, pp. 56-64 (nr. 65).

Opinie

- Brouns, Margo, en Hans Harbers, *Welke kwaliteit heeft de toekomst?*, pp. 180-189 (nr. 66).
- Dijk, Nel van, en Richard Wouters, *De Europese Unie als ontrouwe partner?*, pp. 160-164 (nr. 66).

- Schoon, Lidy, *Haalt de thuisbevalling het jaar 2000? De keuze voor de plaats van de bevalling*, pp. 65-74 (nr. 65).
- Zarkov, Dubravka, *Oude kwesties in het nieuwe Europa: de Politiek en het Feminisme*, pp. 125-130 (nr. 66).

Discussiedossier

452

- Brouns, Margo, *Zin en onzin van de rationele-keuzetheorie*, pp. 283-285 (nr. 67).
- Fischer, Agneta, *Hoe rationeel zijn sekse-stereotiepe keuzen? Een reactie op Karin Sanders' 'De operationalisering van normatieve context'*, pp. 296-304 (nr. 67).
- Kuiper, Edith, en Susan van Velzen, *Analyseren of mystificeren? Een reactie op Karin Sanders' 'De operationalisering van normatieve context'*, pp. 403-412 (nr. 68).
- Sanders, Karin, *De operationalisering van normatieve context: de rational choice-benadering voor het verklaren van sekseverschillen op de arbeidsmarkt*, pp. 286-295 (nr. 67).
- Turkenburg, Monique, *Flirten met een spierballentheorie. Reactie op Karin Sanders' 'De operationalisering van normatieve context'*, pp. 305-313 (nr. 67).

Recensies

- Ackermans, Gian, *Vereeniging van Vrouwen... Franciscanessen van Heythuysen in Nederland (1900-1975)* (José Eijt) pp. 192-196 (nr. 66).
- Adams, Carol J., *Neither man nor beast. Feminism and the defense of animals* (Barbara Noske) pp. 428-432 (nr. 68).
- Birke, Lynda, *Feminism, animals and science. The naming of the shrew* (Barbara Noske) pp. 428-432 (nr. 68).
- Brüggemann-Kruijff, A.Th., *Bij de gratie van de transcendentie. In gesprek met Levinas over het vrouwelijke* (Renée van Riessen) pp. 83-85 (nr. 65).
- Bussemaker, Jet, *Tussen vrijwillige associatie en verlicht paternalisme. 'Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat* (Janneke Plantenga) pp. 75-77 (nr. 65).
- Callaghan, Dymphna, Lorraine Helms en Jyotsna Singh, *The Weyward sisters: Shakespeare and feminist politics* (Helen Wilcox) pp. 316-318 (nr. 67).
- Christens, Ria, *100 jaar Heilig-Hartinstituut Annuntiaten Heverlee. Geschiedenis van een school en een congregatie* (José Eijt) pp. 192-196 (nr. 66).
- Cockburn, Cynthia, en Susan Ormrod, *Gender and technology in the making* (Marjon Menten) pp. 80-82 (nr. 65).
- Cockburn, Cynthia, en Ruza Fürst-Dilic (red.), *Bringing technology home. Gender and technology in a changing Europe* (Marjon Menten) pp. 80-82 (nr. 65).
- De vrouwelijke blik* (themanummer Dietsche Warande & Belfort) (Rosemarie Buikema) pp. 419-422 (nr. 68).
- Dongen, Mirjam van, Gerard Frinking en Menno Jacobs (red.), *Changing fatherhood. An interdisciplinary perspective* (Jeannette Doornenbal) pp. 190-192 (nr. 66).
- Dyck, José van, *Manufacturing babies and public consent. Debating the new reproductive technologies* (Irma van der Ploeg) pp. 87-90 (nr. 65).
- Eijt, José, *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940* (Gian Ackermans) pp. 321-323 (nr. 67).
- Halkes, Catharina J.M., *Oorsprong en einder. Cultuurkritische overwegingen vanuit vrouwenstudies theologie* (Ria van den Brandt) pp. 423-425 (nr. 68).

- Henkes, Barbara, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Paul Luykx) pp. 324-326 (nr. 67).
- Jäger-Sommer, Johanna (red.), *God opnieuw gedacht. Verantwoordelijkheid voor de schepping in feministisch perspectief. Theologische essays voor Catharina Halkes* (Ria van den Brandt) pp. 423-425 (nr. 68).
- Keustermans, Lisette, en Brigitte Raskin (red.), *Veel teveel geluk verwacht. Schrijfsters in Vlaanderen 1* (Ria van den Brandt) pp. 417-419 (nr. 68).
- Lenning, Alkeline van, Margo Brouns en Jeanne de Bruijn, *Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers* (Petra Schreurs) pp. 432-436 (nr. 68).
- Monster, Mies, *Bescherming van het moederschap. Onderzoek naar de regelgeving inzake zwangerschap, bevalling en arbeid* (Margriet Kraamwinkel) pp. 426-428 (nr. 68).
- Moor, Geertruida de, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (José Eijt) pp. 192-196 (nr. 66).
- Mossink, M., en T. Nederland, *Beeldvorming in beleid. Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid* (Petra Schreurs) pp. 432-436 (nr. 68).
- Oord, J.W.J. van den, *Verdaagde rechten. Een visie op rechtsgelijkheid van vrouwen en mannen vanuit Derrida's filosofie van seksuele differenties* (Veronica Vasterling) pp. 326-328 (nr. 67).
- Oudshoorn, Nelly, *Beyond the natural body. An archeology of sex hormones* (Brenda Diergaarde) pp. 199-202 (nr. 66).
- Pizan, Christine de, *De droom van Christine. Christine de Pizan* (vertaald door Albertine Ponfoort) (Anneke B. Mulder-Bakker) pp. 314-316 (nr. 67).
- Rajan, Sunder, *Real and imagined women: Gender, culture and postcolonialism* (Anne van Voorthuizen) pp. 85-87 (nr. 65).
- Smelik, Anneke, *And the mirror cracked. A study of rhetoric in feminist cinema* (Mieke van Schermbeek) pp. 413-415 (nr. 68).
- Smits-Veldt, Mieke B., *Maria Tesselschade. Leven met talent en vriendschap* (Lia van Gemert) pp. 196-199 (nr. 66).
- Sneller, A. Agnes, en Olga van Marion, m.m.v. Netty van Megen, *De gedichten van Tesselschade Roemers* (Lia van Gemert) pp. 196-199 (nr. 66).
- Strategieën in vrouwenlevens* (themanummer *De Gids*) (Rosemarie Buikema) pp. 419-422 (nr. 68).
- Veeger, Petra, *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig. Hella Haasse, Nel Noordzij, Aya Zikken, Andreas Burnier* (Riet Paasman) pp. 000-000 (nr. 68).
- Verloof, Mieke, en Conny Roggeband, *Emancipatie-effectrapportage: theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages* (Petra Schreurs) pp. 432-436 (nr. 68).
- Verweij, Desiree, *Ariadne en Dionysos. Vrouw-metaforen en verlangen in het werk van Nietzsche* (Atie Brüggeman-Kruijff) pp. 319-321 (nr. 67).
- Zwaard, Joke van der, *Hoe vrouwen moederen. Buurtgesprekken over opvoeding* (Jeannette Doornenbal) pp. 77-80 (nr. 65).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 91-101 (nr. 65), pp. 203-212 (nr. 66), pp. 329-339 (nr. 67), pp. 437-447 (nr. 68).
- Summaries*, pp. 102-103 (nr. 65), pp. 213 (nr. 66), pp. 340-341 (nr. 67), pp. 448-449 (nr. 68).

